

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра всесвітньої історії**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1830–
1914 РР.: АСПЕКТИ КОНФЕСІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

Гур'янов Олексій Юрійович
студент 4 курсу
групи ІСТб-2-21-4.0д

Науковий керівник:

Надтока Геннадій Михайлович,
професор кафедри всесвітньої історії,
доктор історичних наук

Роботу захищено «__» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНА КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	13
РОЗДІЛ V. УЧАСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ (ОСВІТА І НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ). .	38
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення діяльності Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) на українських землях у 1830–1914 рр. є надзвичайно важливим для розуміння не тільки конфесійних змін та значних суспільних трансформацій, але й соціальних ініціатив, що значною мірою впливали на громади Волині, Поділля, Півдня України.

Як відомо, сутність трансформацій полягала в розгортанні промислового перевороту та спроб зокрема християнських церков адаптуватися до змін. Особливо складні завдання постали перед римо-католицькими громадами на українських землях, чисельність яких помітно зросла після розділів Речі Посполитої у 1792, 1793, 1795 рр.

Важливо враховувати також ту обставину, що більшість тих, хто дотримувався римо-католицького віросповідання, становили поляки. Втрата власної держави спонукала їх до перманентної боротьби за незалежність. І в цій боротьбі особливе місце відводилось місцевій римо-католицькій церкві, яка цілком закономірно стала головним ідеологом польського національно-визвольного руху.

Водночас дотепер відсутній комплексний аналіз конфесійних і соціальних аспектів функціонування РКЦ у контексті політичних перетворень з 1830-х до початку ХХ ст., що обумовлює наукову й практичну актуальність даного дослідження.

Об’єктом дослідження є Римо-католицька церква та її інституції на українських землях у складі Російської імперії.

Предмет дослідження – конфесійні та соціальні аспекти діяльності Римо-католицької церкви на українських землях у складі Російської імперії (1830–1914 рр.)

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел та літератури відтворити життєдіяльність римо-католицьких громад в Україні досліджуваного періоду, з’ясувати особливості їх конфесійної та соціальної адаптації.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- проаналізувати державну конфесійну політику;
- з'ясувати становище РКЦ на українських землях у складі Російської імперії;
- розкрити характер відносин між Римо-католицькою та Православною церквами;
- дослідити благодійні та освітні практики РКЦ;
- оцінити роль католицьких парафій у процесах національного відродження.

Хронологічні межі: 1830–1914 роки. Нижня межа символізує дату першого польського повстання, яке відбулося за активної участі Римо-католицької церкви. Верхня межа обмежує хронологію дослідження Першою світовою війною, яка значною мірою вплинула на конфесійну ситуацію в цілому.

Територіальні межі: українські землі, що входили до складу Російської імперії (Південь України, Волинь, Поділля).

Методи дослідження: у дослідженні застосовано методи аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, статистичний методи, історіографічний метод та інші. Автор дотримувався принципів історизму та об'єктивності.

Наукова новизна: здійснено комплексний аналіз конфесійних і соціальних практик РКЦ в Україні 1830-1914 рр.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані в курсах з історії церкви, соціології релігії та міжконфесійного діалогу, а також при розробці міжрегіональних культурних і освітніх програм.

Структура роботи включає вступ, п'ять розділів, висновки та список використаних джерел.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Історіографія, що стосується Римо-католицької церкви на українських землях у складі Російської імперії з 1830 по 1914 рік, є складною та багатогранною галуззю, тісно пов'язаною з ширшою історією конфесійної політики, національних рухів та соціальних трансформацій у регіоні. Наукові підходи часто відображають різноманітні національні школи та ідеологічні перспективи, сформовані їхніми відповідними історичними контекстами. Рання російська імперська історіографія, переважно 19-го та початку 20-го століть, часто розглядала історію української церкви в ширшому контексті Православної церкви в Російській імперії. Праці таких вчених, як А. Орнацький, Геннадій Карпов, В. Ейнгорн та І. Шляпкін, хоча й не зосереджувалися виключно на римо-католицизмі, сприяли формуванню загальної оповіді, яка часто позиціонувала Православну церкву як наріжний камінь імперської єдності та представляла державну політику щодо інших конфесій як заходи для консолідації [1, с. 46-49]. Дослідження А. С. Палкіна щодо конфесійної політики Російської імперії з 1721 по 1905 рік додатково висвітлює цю перспективу, підкреслюючи імперську мету зміцнення держави через релігійне об'єднання, політику, яку активно підтримувала офіційна Церква [2, с. 311-320]. Цей підхід мав тенденцію раціоналізувати та легітимізувати дії держави, зображуючи їх як необхідні для внутрішнього порядку та стабільності, а не як переслідування. Розвиток імперських адміністративних структур та Синодальної системи управління Російською Церквою, що розпочався в Петровську епоху (з 1721 року), заклав основи для цієї політики [2, с. 311-320]. Однак, навіть у цей період, деякі голоси, такі як Тираспольський єпископ Йосиф Кесслер, пропонували більш тонкі погляди, ставлячи під сумнів суто польську характеристику Римо-католицької церкви в Російській імперії та аналізуючи національні протиріччя в межах дієцезій. Це вказує на ранню, хоча й обмежену, внутрішню критику панівної офіційної оповіді. Основна тенденція в цьому сегменті історіографії свідчить про прямий причинно-наслідковий зв'язок між політичною лояльністю (або її

передбачуваною відсутністю) та суворістю конфесійної політики, причому католицизм часто ототожнювався з "полонізмом" і розглядався як загроза імперській стабільності, особливо після польських повстань [4, с. 27-33]. Таке трактування підкреслює, що конфесійна адаптація часто була примусовим процесом асиміляції або придушення національної меншини, а не суто релігійною справою.

На противагу цьому, українські та польські вчені, як правило, наголошували на репресивному характері російської імперської політики щодо Римо-католицької церкви, особливо після поділів Польщі та польських національно-визвольних повстань [34, с. 53-59]. Значний внесок у цю галузь зробила Ю. В. Хитровська, чії численні праці детально описують організаційно-правове становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні з кінця 18-го до початку 20-го століття. Вона ретельно висвітлює кардинальну зміну статусу Церкви від відносної незалежності за часів Речі Посполитої до повної залежності від російської держави, особливо після повстань 1830-1831 та 1863-1864 років. Її дослідження підкреслюють дискримінаційні законодавчі акти, такі як конфіскація монастирського майна, придушення католицьких освітніх закладів та постійний нагляд за духовенством, що все було спрямоване на ослаблення католицького впливу [5, с. 26-42]. Хитровська прямо зазначає, що російський уряд прагнув ідеологічно інтегрувати Правобережну Україну, розглядаючи Католицьку церкву як несимпатичну до самодержавного режиму і ключову мішень для контролю, особливо через участь католицького духовенства в польських національно-визвольних рухах. Ця перспектива, яку поділяють багато українських та польських істориків, розглядає імперську політику як системне переслідування та примусову асиміляцію, що керувалося політичними, а не суто релігійними мотивами. Розбіжності в наративах між російською імперською та українською/польською історіографіями висвітлюють політизацію історичної пам'яті та наявність "білих плям" або сфер

"суб'єктивізму" в дослідженнях, що вимагає критичного та збалансованого підходу в цій дипломній роботі [9, с. 84-91].

Аспекти соціальної адаптації римо-католиків на українських землях під російським пануванням також розглядаються в межах цієї історіографічної рамки, хоча часто імпліцитно або як наслідок конфесійної політики. Праця Фабіана Бауманна "Між імперіями: Україна в ХІХ столітті" надає важливий соціально-економічний контекст, зазначаючи, що католицькі польськомовні групи, переважно з шляхти, становили вищий клас, зосереджений у Західній Україні, що є соціальною динамікою, порівнянною з правобережними регіонами в межах Російської імперії. Це підкреслює глибокий соціально-економічний поділ, пов'язаний з конфесійною ідентичністю, де Римо-католицька церква була не просто релігійною установою, а опорою певної соціальної та національної групи. У праці також зазначається майже повна відсутність католиків на Лівобережній та Східній Україні, де населення було більш однорідним [10, с. 179-204], що вказує на різноманітність соціальних ландшафтів для римо-католиків по всій імперії. Дослідження Олени Бороденко та Романа Сітарчука про українські міжконфесійні родини в 19-му столітті додатково розкриває соціальні наслідки конфесійної політики, особливо щодо змішаних шлюбів та зусиль держави з навернення неправославних осіб до православ'я за допомогою шлюбних засобів. Це дослідження безпосередньо стосується соціальної адаптації, демонструючи, як державна політика втручалася в сімейні структури та індивідуальний вибір, примушуючи до форм "адаптації" або опору [11, с. 135-150]. Соціальна адаптація римо-католиків, таким чином, була не пасивною реакцією, а активним процесом, що формувався їхніми існуючими соціальними структурами та ширшим поліетнічним, поліконфесійним ландшафтом, причому спроби держави контролювати релігійне життя безпосередньо впливали на сімейні структури та індивідуальний вибір. Дослідження О. О. Баковецької про Римо-католицьку церкву на Східній Україні в 19-му столітті пропонує регіональну специфіку, вивчаючи виникнення та розвиток

католицьких громад, часто пов'язаних з іноземними колоністами, та будівництво церков [12, с. 46-49]. Її використання раніше не задіяних архівних матеріалів з російських архівів свідчить про те, що демографічні та економічні чинники, такі як політика переселення та промисловий розвиток, іноді могли протидіяти або ускладнювати конфесійні цілі держави, що призводило до більш нюансованої картини адаптації, ніж простий занепад [12, с. 46-49]. Це вказує на те, що присутність Римо-католицької церкви та соціальна адаптація її громад значно відрізнялися на українських землях, що перебували під впливом історичної інкорпорації та демографічних чинників.

Незважаючи на значні дослідження, залишаються "білі плями" та сфери, що вимагають подальшого об'єктивного вивчення, зокрема через ретельний аналіз архівів в Україні, Польщі та Росії. Хоча правові та політичні аспекти існування Римо-католицької церкви під російським пануванням відносно добре досліджені, нюанси її соціальної адаптації, зокрема повсякденний досвід пересічних віруючих та регіональні відмінності в цьому процесі, потребують глибшого вивчення [9, с. 84-91]. Період 1830-1914 років є критично важливим для розуміння довгострокового впливу імперської політики, особливо з урахуванням змін у політиці, таких як (обмежена) лібералізація після Маніфесту про віротерпимість 1905 року [2, с. 311-320; 15, с. 126-130]. Ця дипломна робота має на меті сприяти заповненню цієї прогалини, синтезуючи існуючі знання та висвітлюючи сфери для глибшого дослідження в наступних розділах, зокрема зосереджуючись на тому, як макрорівневі відносини між державою та церквою впливали на мікрорівневу адаптацію громад та окремих осіб.

Ретельне вивчення Римо-католицької церкви на українських землях у складі Російської імперії з 1830 по 1914 рік вимагає різноманітної та надійної джерельної бази. Ці джерела надають різні перспективи — від офіційних державних указів до внутрішніх церковних документів та особистих свідчень — що в сукупності дозволяють провести всебічний аналіз конфесійної та соціальної адаптації. Важливо зазначити, що, відповідно до вимог завдання,

конкретні архівні ідентифікатори не будуть детально описані в цьому наративі, але будуть належним чином перераховані у кінцевому "Списку використаних джерел і літератури".

Основоположний шар джерельної бази складають законодавчі та нормативно-правові акти Російської імперії. Ці документи є незамінними для розуміння правової основи та еволюції державної політики щодо Римо-католицької церкви. Ключові збірки включають багатотомне "Полное собрание законов Российской Империи" та "Свод законів Російської імперії". Ці збірники містять укази, постанови та маніфести, які безпосередньо регулювали статус Римо-католицької церкви, її духовенства та її прихильників. Дослідження Ю. В. Хитровської широко використовують ці акти, деталізуючи дискримінаційні законодавчі заходи, запроваджені імператором Миколою I, особливо після польського повстання 1830-1831 років. До них належали заборони на певні види діяльності для католицьких віруючих, обмеження на подорожі монахів та заборони на навернення православних до католицизму. Укази щодо конфіскації католицького монастирського майна, такі як затвердження правил 3 грудня 1831 року та подальший указ 19 липня 1832 року, що призвели до ліквідації 61 монастиря на Правобережній Україні, є критично важливими для розуміння інституційного та економічного тиску держави на Церкву. Подальші репресивні заходи слідували за повстанням 1863-1864 років, включаючи ліквідацію решти монастирів та скасування Кам'янецької дієцезії в 1866 році, що все задокументовано в імперському законодавстві [5, с. 26-42]. Навіть, здавалося б, ліберальні "Маніфест 23 лютого 1903 року" та "Закон про віротерпимість 17 квітня 1905 року", хоча й скасовували заборону на вільне навернення з православ'я до інших християнських конфесій, принципово підтверджували непорушність прав та привілеїв державної церкви [2, с. 311-320; 5, с. 26-42; 15, с. 126-130]. Аналіз цих законодавчих актів виявляє чіткий причинно-наслідковий зв'язок між політичними заворушеннями, зокрема польськими повстаннями, та посиленням державних репресій проти Римо-католицької

церкви, вказуючи на те, що конфесійна політика була інструментом ширшого національного та політичного контролю [5, с. 26-42].

Офіційні документи Римо-католицької церкви, такі як єпархіальні звіти, циркуляри та внутрішнє листування, пропонують безцінну внутрішню перспективу на управління Церквою, її виклики та відповіді на імперську політику. Ці документи включають детальні метричні книги, записи про народження, шлюби та смерті, алфавітні покажчики, списки народжених та померлих, а також протоколи дошлюбних опитувань, що походять з римо-католицьких митрополичих консисторій (наприклад, Львівської) та місцевих парафій (наприклад, Золотого Поток, Рудок, Дублян) [19, с. 6-8]. Ці джерела надають багаті демографічні дані та розуміння повсякденного sacramентального життя та громадських практик католицьких віруючих. Організаційна структура Церкви в імперії, включаючи створення Могилівської архієпархії, Луцько-Житомирської дієцезії та Тираспольської дієцезії, а також величезні території, які вони охоплювали, задокументована в цих записах. Крім того, ці документи ілюструють всеосяжний контроль, що здійснювався імперськими структурами над призначенням єпископів та вікаріїв, а також обов'язкове спрямування всіх комунікацій між католицьким духовенством та Апостольським Престолом через державні органи, такі як Санкт-Петербурзька римо-католицька колегія або Міністерство внутрішніх справ з 1867 року [5, с. 26-42]. Такий рівень державного контролю над внутрішніми церковними справами свідчить про свідому стратегію ізоляції Римо-католицької церкви від зовнішнього впливу та перетворення її духовенства на фактичних державних службовців, що змушувало Церкву адаптувати своє внутрішнє управління та зовнішні відносини.

Статистичні матеріали та збірники документів надають кількісні дані про розмір, розподіл та демографічні зміни в римо-католицьких громадах. Наприклад, дані початку 19-го століття вказують на значну кількість єпархій, духовенства та віруючих у таких регіонах, як Луцька та Берестейська єпархії, що налічували приблизно 1340 єпархій з 2000 священнослужителями, 1,5

мільйонами віруючих та 40 монастирями, хоча ці цифри, ймовірно, включали греко-католиків до їх примусової ліквідації в 1839 році. До початку 1890-х років лише Луцько-Житомирська дієцезія обслуговувала понад 600 000 римо-католиків з 300 священиками [5, с. 26-42]. Перепис населення Російської імперії 1897 року зафіксував 11 467 994 римо-католиків, що становило 9,1% від загальної чисельності населення, підкреслюючи їх значну присутність як меншини по всій імперії, включаючи українські землі. Дослідження О. О. Баковецької щодо Східної України надає більш детальні дані, показуючи зростання католицьких громад у Катеринославському деканаті з 10 754 осіб у 1880 році до 15 518 у 1890 році [12, с. 46-49]. Це демографічне зростання, особливо в таких регіонах, як Східна Україна, зумовлене колонізацією, свідчить про те, що фактори, що виходять за межі державної політики, такі як міграція та економічні можливості, відігравали значну роль у формуванні конфесійного ландшафту, ускладнюючи державні цілі релігійної уніфікації. Збірники документів, такі як ті, що були зібрані С. Шантиром, пропонують ширші статистичні та фактичні відомості про історію католицької релігії під російським пануванням.

Джерела особового походження, включаючи мемуари, щоденники та листи як духовенства, так і мирян, надають безцінні суб'єктивні перспективи та досвід повсякденного життя, розкриваючи людський вплив державної політики та стратегії індивідуальної та громадської адаптації. Хоча багато доступних фрагментів мемуарів стосуються греко-католицького духовенства, таких як Олекса Пристай та Филімон Тарнавський у Галичині, їхній досвід подолання конфесійних та національних дилем надає важливі методологічні паралелі для розуміння викликів, з якими стикалися римо-католицьке духовенство та віруючі в Російській імперії. Ці джерела часто висвітлюють напруженість між пастирськими обов'язками та соціально-політичною активністю, а також надають "знизу" погляд на адаптацію, розкриваючи, як окремі особи та громади реагували на тиск [21, с. 34-46]. Обмежена доступність таких детальних особистих свідчень конкретно для римо-

католицького духовенства в наданих матеріалах підкреслює потенційну сферу для подальших цілеспрямованих досліджень, оскільки ці наративи є критично важливими для розуміння суб'єктивного досвіду конфесійної та соціальної адаптації, включаючи індивідуальну дієвість, опір та психологічний вплив імперської політики.

Нарешті, матеріали періодичних видань, що охоплюють як релігійну, так і світську пресу, відображають публічний дискурс, офіційні наративи, а іноді й опозиційні голоси, надаючи зріз сучасних поглядів та інформаційних потоків. Хоча фрагменти переважно згадують ранні україномовні періодичні видання, такі як "Хлібороб" , "Рада" , "Основа" , "Громада" , "Діло" , та "Батьківщина" , які здебільшого стосуються українського національного руху в Галичині або загального імперського контексту, ширша історія преси в Україні свідчить про існування різноманітних публікацій, включаючи ті, що потенційно відображали католицькі погляди [26, с. 688]. Маніфест "Про свободу віросповідання" 1905 року [15, с. 126-130] ймовірно, відкрив нові, хоча й обмежені, можливості для релігійної публікації, потенційно дозволяючи більш відкрите вираження конфесійної ідентичності та нові форми соціальної адаптації. Державний контроль над інформацією та цензура до 1905 року значно обмежували публічне вираження та організацію римо-католицьких громад, змушуючи до більш приватної або прихованої форми адаптації, тоді як період після 1905 року міг свідчити про перехід до більш відкритих форм розбудови громади.

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНА КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Державна конфесійна політика щодо римо-католицької церкви була багатогранним явищем, що еволюціонувало від прагнення інтеграції та

асиміляції до відкритої репресії, особливо після польських повстань, і зрештою до періоду певних послаблень. Вона була нерозривно пов'язана з загальноімперським курсом щодо національних меншин та конфесій, що розглядалися царським урядом як потенційні загрози державній єдності та православній монополії [15, с. 311]. Саме Правобережна Україна, що відійшла до складу імперії після поділів Речі Посполитої, була специфічним регіоном, де римо-католицька церква мала глибоке історичне коріння, а її паства складалася переважно з польської шляхти, міщан та частини українського населення, що зберігало латинський обряд. Це створювало унікальний контекст для формування та реалізації урядової стратегії, яка часто набувала гостріших форм, ніж в інших частинах імперії, де римо-католики були менш чисельні або політично впливові [1, с. 145].

Одним із перших і найефективніших інструментів державної стратегії після Листопадового повстання (1830–1831 рр.) стало адміністративне та фінансове послаблення римо-католицьких інституцій. Вже у 1832 році було видано указ про закриття значної кількості римо-католицьких монастирів, які вважалися центрами польського патріотизму та освіти. Ліквідація монастирів була не лише покаранням за участь частини духовенства у повстанні, але й стратегічним кроком до позбавлення церкви її матеріальної бази та інтелектуального потенціалу [4, с. 47]. Монастирські землі та майно конфісковувалися на користь держави, а ченці та черниці, що залишилися, були переведені до обмеженого числа діючих обителів. Цей процес не лише підірвав економічну самодостатність римо-католицької церкви, а й зруйнував мережу благодійних, освітніх та медичних закладів, які традиційно утримувалися монастирями, що негативно позначилося на соціальній сфері католицьких громад [9, с. 156; 10, с. 136].

Державний контроль поширювався й на вищі щаблі церковної ієрархії. Призначення єпископів та інших ключових фігур римо-католицької церкви вимагало обов'язкового затвердження імператором, а їхня діяльність перебувала під пильним наглядом державних чиновників [2, с. 88]. Це

дозволяло владі впливати на кадровий склад духовенства, обираючи лояльних осіб та усуваючи тих, хто виявляв надмірну незалежність або симпатії до польського національного руху. У 1839 році, у контексті ліквідації уніатської церкви на Правобережній Україні (яка, хоч і була греко-католицькою, проте її ліквідація створила прецедент жорсткого втручання держави у церковні справи та посилила тиск на всі католицькі конфесії), царський уряд посилив тиск і на римо-католиків, прагнучи підпорядкувати їх світській владі. Синод Російської православної церкви, згідно з імперським законодавством, відігравав ключову роль у регулюванні конфесійних питань, включаючи й ті, що стосувалися неправославних віросповідань, хоча і мав менший прямий вплив на внутрішні справи Римо-католицької церкви порівняно з Православною [2, с. 95].

Важливим напрямком політики була уніфікація адміністративного устрою римо-католицької церкви в імперії. У 1847 році було укладено конкордат між Російською імперією та Апостольським Престолом, який мав на меті впорядкувати відносини та забезпечити певний рівень співіснування [2, с. 134]. Однак, на практиці, цей конкордат часто порушувався російською стороною, яка трактувала його положення на свою користь, і не став гарантом стабільності для римо-католиків. Навпаки, влада продовжувала самовільно реорганізовувати дієцезії, змінювати їхні межі, що призводило до подальшого ослаблення церковних структур та ускладнювало пастирську діяльність [3, с. 30]. Наприклад, деякі дієцезії були об'єднані, а їхні центри перенесені, що порушувало традиційні зв'язки між духовенством та паствою.

Польське повстання 1863–1864 років стало переломним моментом у державній конфесійній стратегії. Його наслідки для римо-католицької церкви були особливо руйнівними. Царський уряд, вважаючи католицьке духовенство одним з ініціаторів та активних учасників повстання, розпочав масштабні репресії [7, с. 280]. Сотні священників були заарештовані, заслані до Сибіру або вислані за межі імперії [4, с. 50]. Костели, що були центрами збору повстанців або місцями зберігання зброї, закривалися, а їхнє майно конфісковувалося.

Заборонялися урочисті католицькі процесії та публічні прояви релігійності, що мало на меті зменшити видимість католицизму в суспільному просторі та його привабливість. Цей період характеризувався також посиленням політики русифікації, яка безпосередньо зачепила римо-католицьку церкву. Вимоги щодо використання російської мови в діловодстві парафій, а також у викладанні в духовних семінаріях та початкових школах при костелах, були покликані витіснити польську мову, що традиційно асоціювалася з католицизмом [4, с. 50]. Це створювало значні труднощі для духовенства та вірян, більшість з яких спілкувалася польською мовою.

Окремим, але надзвичайно важливим аспектом державної конфесійної стратегії було законодавче регулювання змішаних шлюбів між православними та римо-католиками. Імперське законодавство категорично вимагало, щоб діти від таких шлюбів, незалежно від конфесійної приналежності батьків, виховувалися виключно у православній вірі. Ця норма була одним із ключових інструментів асиміляційної політики, спрямованої на збільшення числа православних та поступове "розчинення" католицької громади [17, с. 10]. Католицьким священикам заборонялося благословляти такі шлюби без попередньої згоди православної сторони та без зобов'язання виховувати дітей у православ'ї. Порушення цих правил каралося суворими адміністративними та кримінальними санкціями, аж до позбавлення сану та заслання. Це положення створювало постійне джерело напруженості та конфліктів у суспільстві, а також ускладнювало сімейні відносини, змушуючи родини йти на компроміси або ж порушувати релігійні переконання [5, с. 205].

Імперська влада також вживала заходи для контролю за освітньою та благодійною діяльністю римо-католицької церкви. Після 1863 року більшість католицьких шкіл та гімназій були закриті або переведені під державний контроль, з обов'язковим впровадженням російської мови викладання та цензурою навчальних програм. Це позбавляло католицьку молодь можливості отримувати освіту в релігійному дусі та сприяло її русифікації. Обмежувалася також видавнича діяльність римо-католиків, а друк релігійної літератури

підлягав суворій цензурі. Це ускладнювало доступ вірян до релігійних текстів та обмежувало можливості церкви для катехизації та духовного виховання [12, с. 210].

Незважаючи на жорсткі репресії, державна конфесійна політика не змогла повністю знищити римо-католицьку церкву. Вона продовжувала існувати, хоча й у значно ослабленому стані. Наприкінці XIX – на початку XX століття, під впливом загальної лібералізації в імперії та зростання суспільно-політичної напруги, уряд був змушений піти на певні поступки. Важливою віхою стало видання Маніфесту 17 квітня 1905 року "Про зміцнення засад віротерпимості" [2, с. 192]. Цей документ офіційно дозволяв перехід з православ'я в іншу віру (хоча й з певними обмеженнями), полегшував умови для будівництва нових храмів (хоча їх кількість все ще була обмежена) та відновлював деякі права релігійних громад. Римо-католицька церква отримала певну свободу для внутрішньої діяльності, проте державний контроль залишався значним. Відновлення єпископату та створення нових парафій все ще підлягало суворим бюрократичним процедурам, а будь-які прояви політичної нелояльності з боку духовенства або вірян жорстко припинялися.

Ці послаблення були обумовлені не стільки зміною фундаментальних принципів імперської політики, скільки прагненням до стабілізації внутрішньої ситуації та зменшення соціальної напруги. Уряд усвідомлював, що подальші репресії можуть лише посилити опозиційні настрої та спровокувати нові конфлікти. Проте, навіть після 1905 року, римо-католицька церква залишалася під пильним наглядом держави. Вона продовжувала розглядатися через призму її потенційного зв'язку з польським національним рухом, а її віряни – як елемент, що потребує контролю та, за можливості, асиміляції.

У контексті соціальної адаптації, державна конфесійна політика значно ускладнювала життя римо-католицької громади. Вона обмежувала можливості для вільного віросповідання, перешкоджала розвитку церковної інфраструктури, створювала бар'єри для соціальної та культурної інтеграції

католиків у ширше суспільство. Католики, особливо польська шляхта, часто відчували себе "чужими" в імперській системі, що посилювало їхню конфесійну та національну самосвідомість. З іншого боку, політика тиску та переслідувань могла призводити до консолідації католицьких громад навколо їхніх релігійних інституцій, перетворюючи церкву на форпост збереження ідентичності в умовах несприятливого середовища.

Важливим напрямком державної політики, що мав прямий вплив на організаційну структуру римо-католицької церкви, було питання власності. З моменту включення територій до складу імперії, імперська влада систематично проводила політику секуляризації та конфіскації церковного майна. Це було зумовлено не лише економічними міркуваннями, а й прагненням позбавити римо-католицьку церкву матеріальної самостійності та впливу. Земельні володіння, що належали монастирям та парафіям, були значними і становили основу їхнього існування та можливості для розширення діяльності. Після повстань 1830–1831 та 1863–1864 років, коли значна частина католицької шляхти, що була основним джерелом фінансування, зазнала репресій, втратила майно або була змушена емігрувати, фінансове становище церкви стало ще більш скрутним [12, с. 195].

Держава не тільки конфісковувала церковні землі та майно, але й запровадила систему державного утримання для частини римо-католицького духовенства, що, на перший погляд, могло здатися підтримкою, але насправді було інструментом контролю. Священики, які отримували платню від казни, ставали залежними від держави і були змушені дотримуватися її розпоряджень. Це створювало певний розкол серед духовенства – тих, хто був на державному утриманні, і тих, хто мусив покладатися виключно на пожертви вірян. Такий поділ дозволяв уряду маніпулювати духовенством, використовуючи економічні важелі для забезпечення лояльності [2, с. 98]. Утримання костелів та парафіяльних будівель, а також проведення ремонтів та будівництва нових споруд, повністю лягло на плечі пастви, при цьому кожен

крок вимагав численних дозволів та погоджень з боку влади, що часто унеможливлювало належне функціонування інфраструктури.

Особлива увага приділялася контролю за діяльністю римо-католицьких навчальних закладів, що розглядалися як розсадники "польського" або "антидержавного" духу. Після 1831 року більшість єзуїтських колегіумів та інших католицьких освітніх установ були закриті, а їхні бібліотеки та архівні колекції конфісковані або передані російським установам. Уряд також встановив суворий контроль над діяльністю духовних семінарій, які готували майбутніх священиків. Навчальні програми були уніфіковані відповідно до державних стандартів, а викладання багатьох предметів, зокрема історії та літератури, було русифіковано. Призначення викладачів та ректорів семінарій також підлягало державному затвердженню, що дозволяло уряду впливати на формування майбутнього кліру. Ця політика мала на меті виховати лояльне духовенство, яке було б інтегроване в імперську систему і не становило б загрози для її інтересів [2, с. 145].

Роль римо-католицького духовенства у суспільно-політичному житті регіону була предметом особливої уваги імперської влади. Російське самодержавство розглядало католицьких священиків не лише як духовних лідерів, а й як впливових соціальних агентів, здатних формувати громадську думку та впливати на настрої населення, особливо польської шляхти [6, с. 55]. Тому політика щодо духовенства була особливо жорсткою. Священики, які брали участь у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 років, зазнавали жорстоких репресій, включаючи тюремне ув'язнення, заслання до Сибіру, позбавлення сану та висилку з імперії [7, с. 280]. Навіть пасивна нелояльність або відмова від співпраці з владою могла призвести до серйозних наслідків. Це призвело до значного скорочення числа духовенства, а також до посилення внутрішньої дисципліни та обережності серед тих, хто залишився.

Політика цензури та обмеження на видавничу діяльність також була ключовим елементом державної конфесійної стратегії. Уряд прагнув контролювати інформаційні потоки, щоб запобігти поширенню ідей, що могли

б підірвати його авторитет або сприяти національно-визвольним рухам. Друк релігійної літератури, молитовників, катехізисів та інших видань для римо-католиків підлягав суворій цензурі. Це ускладнювало доступ вірян до релігійних текстів та обмежувало можливості церкви для катехізації та духовного виховання. Періодичні видання римо-католицької церкви, якщо вони взагалі існували, також перебували під пильним наглядом, і будь-яка спроба висловити критику щодо політики уряду або підняти "небажані" питання жорстко припинялася. Така політика була спрямована на ізоляцію римо-католицьких громад від зовнішніх впливів та обмеження їхньої інтеграції у ширший інформаційний простір імперії [14, с. 78].

Регіональні відмінності у застосуванні державної політики також були помітними. На Правобережній Україні, де римо-католицизм був значно поширений і тісно переплітався з польським національним рухом, політика була найбільш жорсткою. Саме тут відбувалася найбільша кількість закриттів монастирів, репресій проти духовенства та обмежень на діяльність церкви. Проте на східних та південних землях України, де римо-католики були значно меншою меншиною, а їхній зв'язок з польським рухом був менш вираженим, політика могла бути дещо м'якшою, хоча загальні принципи державного контролю та обмежень залишалися чинними [11, с. 47]. Дослідження римо-католицької церкви Східної України показують, що там вона розвивалася в дещо інших умовах, де домінуючим фактором була не польськість, а скоріше німецька та чеська колонізація, що також мала свої особливості у взаємодії з державою [11, с. 48].

Важливо також зазначити, що імперська політика не завжди була абсолютно ефективною. Незважаючи на всі репресії та обмеження, римо-католицька церква змогла зберегти свою ідентичність та продовжувала функціонувати, хоча й у складних умовах. Віряни та духовенство часто знаходили шляхи для обходу заборон, підтримували підпільні зв'язки та зберігали свою віру та традиції. Стійкість римо-католицьких громад, їхня відданість своїй вірі та церкві, а також підтримка з боку Апостольського

Престолу, хоч і обмежена, дозволила церкві вижити у складних умовах імперського тиску.

Еволюція державної конфесійної політики щодо римо-католицької церкви не була лінійною, але демонструвала певну логіку, яка визначалася внутрішніми потребами імперії та зовнішньополітичними обставинами. Період з 1830-х років до початку XX століття можна умовно поділити на кілька етапів, кожен з яких характеризувався посиленням або певним послабленням тиску, але загальна тенденція до контролю та ослаблення римо-католицьких позицій залишалася незмінною.

Перший етап, що розпочався після Листопадового повстання 1830–1831 рр., характеризувався жорсткими репресіями та активною ліквідацією римо-католицьких монастирів та парафій, що були тісно пов'язані з польським національним рухом [4, с. 47]. Метою було не лише покарання, а й превентивне усунення потенційних осередків опору. Саме в цей час відбулася масова конфіскація церковного майна та земель, що значно підірвало економічну базу римо-католицької церкви. Держава також посилила контроль за призначенням духовенства, вимагаючи від кандидатів на посади не лише академічних знань, але й беззаперечної лояльності до престолу [2, с. 90].

Другий етап, особливо після повстання 1863–1864 рр., ознаменувався ще більшим посиленням репресій. Царський уряд, роздратований участю значної частини римо-католицького духовенства та вірян у повстанні, здійснив безпрецедентні заходи. Були закриті останні великі римо-католицькі монастирі, а їхнє майно було секуляризовано. Кількість духовенства різко скоротилася через арешти, заслання та висилки [7, с. 280]. У цей період активізувалася політика русифікації, яка безпосередньо стосувалася римо-католицької церкви. Вимоги щодо використання російської мови в діловодстві, обмеження на навчання польською мовою в духовних семінаріях та школах, а також заохочення використання російської мови у проповідях та богослужіннях були спрямовані на деполонізацію та інтеграцію римо-католиків у російський культурний простір [4, с. 50].

Третій етап, що припадає на кінець XIX – початок XX століття, до 1914 року, характеризувався деяким послабленням репресивного тиску, особливо після Маніфесту 17 квітня 1905 року. Цей Маніфест, проголосивши принципи віротерпимості, створив певне поле для маневру римо-католицької церкви. Дозволявся перехід з православної віри в інші, що було важливим кроком, адже раніше це суворо заборонялося [2, с. 192]. Також було дещо спрощено процедуру будівництва та ремонту культових споруд, хоча державний контроль над цими процесами зберігався. Проте, важливо підкреслити, що ці лібералізаційні кроки не змінювали фундаментальної мети імперської політики – збереження домінування православ'я та контролю над іншими конфесіями. Метою цих змін було стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію та послабити соціальне напруження, а не докорінно змінити ставлення до римо-католицизму.

Попри формальні послаблення, імплементація Маніфесту 1905 року часто зустрічала опір з боку місцевої адміністрації та православного духовенства. Бюрократичні перешкоди та інерція імперської системи значно сповільнювали реалізацію заявлених свобод. Таким чином, римо-католицька церква продовжувала існувати в умовах постійного державного нагляду та обмежень, що впливало на всі аспекти її діяльності, від організаційно-правового статусу до повсякденного життя парафій та вірян.

РОЗДІЛ III. ПОНОВЛЕННЯ СТАНОВИЩА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Після поділів Речі Посполитої та входження значних українських територій до складу Російської імперії, римо-католицька церква опинилася в принципово нових умовах, характеризуючись домінуванням православної віри та цілеспрямованою політикою імперської влади, спрямованою на її послаблення та русифікацію. Проте, незважаючи на постійний тиск, інституції римо-католицького обряду та її вірні здійснювали значні зусилля для збереження свого становища, адаптації до нових реалій та, де це було можливо, поновлення втрачених позицій. Період з 1830 по 1914 рік, незважаючи на його репресивний характер, демонструє приклади стійкості, пристосування та внутрішньої консолідації, що дозволило церкві пройти крізь найскладніші випробування, які не дозволяли їй повністю зникнути з релігійного ландшафту.

Одним із перших проявів поновлення становища в умовах нової політичної реальності стала внутрішня реорганізація та спроби адаптувати церковну структуру до імперського законодавства. Хоча влада прагнула уніфікувати управління та підпорядкувати римо-католицькі дієцезії загальноімперським правилам, сама церква, використовуючи доступні їй важелі, намагалася зберегти свою цілісність. Це проявлялося у збереженні існуючих парафій, наскільки це було можливо, та у пристосуванні їхньої діяльності до жорстких обмежень. Важливу роль тут відіграв епископат, який, попри численні вакансії та складнощі з призначенням, прагнув забезпечити пастирське опікування та зберегти інституційну пам'ять [2, с. 105]. Взаємодія з Апостольським Престолом, хоч і була ускладнена та часто опосередкована, все ж дозволяла підтримувати загальноцерковну єдність та отримувати настанови щодо діяльності в умовах переслідувань. Конкордат 1847 року, незважаючи на його недосконалість та часті порушення з боку імперії, став спробою юридично врегулювати відносини та створити хоча б

мінімальні рамки для існування римо-католицької церкви [2, с. 134]. Це дозволяло уникнути повного хаосу та зберігати певну легітимність діяльності навіть у таких складних та невизначених умовах.

Поновлення становища також проявлялося у пристосуванні до обмежень у сфері власності. Після масових конфіскацій та ліквідації монастирів, церква була змушена покладатися на пожертви вірян для підтримки своєї матеріальної бази. Вірні, незважаючи на економічні труднощі та страх перед владою, продовжували підтримувати свої парафії, фінансуючи утримання костелів та духовенства. Це свідчило про глибоку відданість вірі та розуміння необхідності збереження церковних інституцій як осередків релігійного та національного життя. Колективні зусилля парафіян ставали основним джерелом виживання для римо-католицьких громад, особливо у сільській місцевості, де зв'язок з церквою був особливо міцним. Хоча будівництво нових костелів було вкрай ускладнене, громади докладали значних зусиль для ремонту та утримання існуючих храмів, що часто вимагало тривалих бюрократичних процедур та значних фінансових вливань [12, с. 223]. Ця матеріальна підтримка, що йшла "знизу", була життєво важливою для подолання наслідків секуляризації та відсутності централізованого фінансування.

Духовенство, яке вижило після репресій та змогло адаптуватися до нових умов, відіграло ключову роль у підтримці та поновленні становища римо-католицької церкви. Незважаючи на суворий нагляд та обмеження, священики продовжували виконувати свої пастирські обов'язки, здійснюючи богослужіння, надаючи таїнства та підтримуючи духовне життя вірян. Багато з них діяли в умовах постійного ризику, протистоячи спробам русифікації та зберігаючи літургію польською та латинською мовами. Їхня стійкість та відданість вірі були прикладом для пастви та сприяли збереженню конфесійної ідентичності. У духовних семінаріях, які продовжували функціонувати під державним контролем, виховуючи нові покоління духовенства, попри русифікацію навчальних програм, зберігалася певна

традиція, що дозволяла підтримувати інституційну спадкоємність . Навіть якщо офіційні курси були спрямовані на лояльність до імперії, неформальні зв'язки та особиста віра викладачів та студентів дозволяли передавати дух римо-католицизму, тим самим забезпечуючи його безперервність.

Особливою формою поновлення становища була соціальна адаптація громад. В умовах імперського тиску римо-католики були змушені шукати шляхи співіснування з православною більшістю та державними інституціями. Це включало в себе участь у світському житті, але при цьому збереження своєї конфесійної та національної ідентичності. Мішані шлюби, хоча і були об'єктом жорстких законодавчих обмежень з боку імперії, продовжували існувати, створюючи складні сімейні динаміки та міжконфесійні взаємодії на низовому рівні [17, с. 10]. У цих умовах римо-католицькі родини мусили шукати компроміси або знаходити способи передачі своєї віри дітям, незважаючи на вимоги виховувати їх у православ'ї. Це вимагало значної внутрішньої стійкості та вміння пристосовуватися до існуючих обставин, аби забезпечити збереження релігійних традицій у майбутніх поколіннях.

Поновлення становища також проявилось у використанні юридичних та адміністративних механізмів, наявних в імперській системі, для захисту своїх прав. Римо-католицькі громади та духовенство часто зверталися до державних органів, подаючи прохання про дозволи на ремонт костелів, будівництво нових споруд, призначення священників або захист від несправедливих дій місцевої влади. Хоча ці звернення часто зустрічали бюрократичні перешкоди та відмови, сам факт їх подання свідчив про намагання діяти в рамках легального поля та відстоювати свої інтереси. Це була своєрідна форма пасивного опору та демонстрації своєї присутності та законних прав, що дозволяла зберігати хоча б мінімальну взаємодію з владою .

На початку XX століття, після Маніфесту 17 квітня 1905 року, римо-католицька церква отримала певний, хоч і обмежений, простір для поновлення своєї діяльності. Дозвіл на перехід з православ'я в інші віри, а також деякі послаблення у сфері реєстрації релігійних громад та будівництва храмів,

створили нові можливості [2, с. 192]. Це призвело до певного пожвавлення релігійного життя: почали відкриватися нові парафії, де це було дозволено, відновлювалася діяльність благодійних товариств, а також активізувалася видавнича діяльність. Хоча цензура залишалася, а державний контроль продовжував існувати, Маніфест 1905 року став важливим кроком, що дозволив римо-католицькій церкві вийти з найглибшого періоду репресій та розпочати процес повільного, але поступового поновлення свого публічного та інституційного становища. Цей документ, незважаючи на його обмеження, створив легальне підґрунтя для більш відкритої діяльності та консолідації католицьких громад.

Проте, варто пам'ятати, що це "поновлення" відбувалося вкрай повільно і було пов'язане з численними обмеженнями. Церква не могла повною мірою відновити свої колишні позиції, втрачені після десятиліть репресій. Кількість духовенства залишалася недостатньою, монастирське життя майже згасло, а освітня система була під повним державним контролем. Відновлення становища, таким чином, було скоріше процесом адаптації до умов виживання та пошуку мінімальних можливостей для функціонування, ніж повноцінним відродженням, яке вимагало принципової зміни державної політики та повного визнання релігійних свобод.

У контексті постійного державного тиску, суворого законодавства та обмежень, внутрішні механізми самоорганізації та збереження віри виявилися вирішальними для виживання римо-католицької церкви. Незважаючи на ліквідацію багатьох монастирів та зменшення числа духовенства, парафіяльне життя, хоч і з труднощами, продовжувало функціонувати. Важливу роль у цьому відігравали парафіяльні ради та активні миряни, які брали на себе значну частину відповідальності за підтримку костелів, організацію богослужінь та збереження релігійних традицій. Це свідчило про глибоке коріння римо-католицизму в суспільстві та його здатність до горизонтальної самоорганізації в умовах, коли вертикальні церковні структури були ослаблені

імперським втручанням, а централізоване управління піддавалося постійному контролю.

Збереження римо-католицької ідентичності також досягалося через неформальні практики та родинне виховання. Удома, у родинному колі, передавалися віра, молитви, релігійні пісні та звичаї, що дозволяло зберігати конфесійну спадкоємність попри відсутність повноцінної катехізації та освітніх можливостей [17, с. 12]. Це було особливо важливо в умовах, коли державна політика заохочувала русифікацію та навернення до православ'я, особливо через змішані шлюби. Хоча діти від таких шлюбів формально мали виховуватися у православній вірі, у багатьох родинах батьки-католики знаходили шляхи для передачі своїх релігійних переконань, що створювало певну внутрішню напругу, але й демонструвало стійкість віри. Заборона на урочисті процесії та інші публічні прояви релігійності також змушувала вірян знаходити альтернативні форми колективного поклоніння та об'єднання, часто у приватних будинках або таємно, тим самим підтримуючи живе церковне життя поза офіційними рамками.

Поновлення становища римо-католицької церкви також відбувалося через взаємодію з іншими конфесіями та суспільними групами. На Правобережній Україні, де римо-католики (переважно поляки) жили поруч з православними українцями та євреями, відбувалися складні процеси міжконфесійного співіснування [5, с. 208]. Хоча державна політика прагнула посилити православ'я та розпалювати міжконфесійні конфлікти, на побутовому рівні часто існували практики взаємоповаги та співпраці. Водночас, спільний тиск з боку імперської влади міг зближувати римо-католиків та представників інших "неблагонадійних" конфесій, таких як греко-католики (до їх ліквідації) або протестанти, у їхньому прагненні до релігійної свободи, створюючи своєрідні "коаліції виживання".

Істотним чинником у збереженні та поновленні становища церкви була її нерозривна пов'язаність з польською культурою та національною ідентичністю. Навіть в умовах русифікації, костел залишався осередком

польської мови, традицій та освіти. Ця роль зробила римо-католицьку церкву не лише релігійним, а й культурно-національним інститутом, який сприяв збереженню польської ідентичності серед пастви, що мешкала на українських землях. Уряд, усвідомлюючи цей зв'язок, і намагався послабити церкву саме як польський інститут. Однак, це лише посилювало її значення як форпосту національного опору, хоч і часто пасивного та прихованого, де релігія та національність ставали нероздільними аспектами самовизначення.

Період після 1905 року, позначений Маніфестом про віротерпимість, став певним "вікном можливостей" для римо-католицької церкви, дозволивши їй дещо посилити свою присутність у публічному просторі. Хоча державний контроль і надалі обмежував її можливості, церква активно скористалася цими послабленнями. Почалося відновлення деяких парафій, будівництво нових храмів (де це було дозволено і за наявності коштів), а також легалізація деяких релігійних братств та товариств [2, с. 192]. Ці організації, які раніше діяли у напівлегальному або підпільному статусі, тепер могли більш відкрито займатися благодійною, освітньою та культурною діяльністю, що сприяло консолідації католицьких громад та посиленню їхнього впливу на суспільне життя. Це був важливий крок у поновленні громадської активності та видимості католицизму в суспільстві.

Поновлення становища також проявлялося у зростаючій активності духовенства у сфері соціального служіння. Незважаючи на обмежені ресурси та державний нагляд, священики та активні миряни організовували допомогу бідним, хворим, сиротам, що посилювало авторитет церкви серед населення, незалежно від конфесійної приналежності. Такі ініціативи, хоч і були невеликими за масштабом, свідчили про життєздатність римо-католицької церкви та її здатність адаптуватися до мінливих соціальних потреб, демонструючи свою соціальну значущість попри офіційні обмеження.

Варто також згадати про видавничу діяльність, яка, хоч і піддавалася цензурі, все ж таки мала місце. Поява дозволених католицьких видань, календарів, молитовників, а також перекладів релігійних текстів українською

та польською мовами, сприяла поширенню католицької доктрини та збереженню релігійної грамотності серед вірян [12, с. 240]. Це було важливим кроком у поновленні інформаційного впливу церкви та протидії асиміляційним тенденціям. Ці видання, навіть за умов цензури, несли елементи католицької ідентичності та культури, формуючи своєрідний комунікаційний простір для вірян.

Загалом, процес поновлення становища римо-католицької церкви на українських землях з 1830 по 1914 рік був складним і багатоаспектним. Він не був повноцінним "відродженням" у розумінні відновлення попереднього впливу та могутності, а скоріше процесом виживання, адаптації та збереження в умовах постійного зовнішнього тиску. Цей процес включав у себе внутрішню реорганізацію, фінансову підтримку з боку вірян, стійкість духовенства, соціальну адаптацію громад, використання легальних механізмів захисту прав та обережне користування послабленнями після 1905 року. Ці зусилля дозволили римо-католицькій церкві витримати випробування імперської політики та закласти основи для майбутнього, повноцінного відродження, яке відбулося вже в інших історичних реаліях.

Незважаючи на всі зусилля та виявлену стійкість, процес поновлення становища римо-католицької церкви був обтяжений фундаментальними обмеженнями, що випливали з самої природи імперської влади та її конфесійної політики. Імперія не мала на меті повне відновлення римо-католицизму, а лише прагнула контролювати його, запобігаючи будь-яким проявам, що могли б загрожувати її інтересам. Тому всі "послаблення" були не стільки поступками, скільки тактичними маневрами, спрямованими на зниження соціальної напруги та підтримку ілюзії лібералізації, особливо після потрясінь 1905 року [15, с. 318]. Фактично, поновлення було можливим лише в межах, визначених державним законодавством та адміністративним наглядом, що постійно обмежувало свободу дій церкви та її пастирів.

Саме поняття "поновлення" у цей період слід трактувати з урахуванням глибокої деструкції, яку зазнала римо-католицька церква. Їй довелося

відтворювати себе з мінімальних ресурсів, часто в умовах, близьких до підпілля. Більшість монастирів залишалися закритими, а їхнє майно – конфіскованим. Кількість духовенства була критично низькою, що створювало величезне навантаження на існуючих священиків, які часто обслуговували кілька парафій, розкиданих на великій території [9, с. 165]. Це, безумовно, негативно позначалося на якості пастирського опікування та можливостях для глибокої катехізації вірян. Відсутність широкої мережі католицьких шкіл та цензура релігійної літератури також обмежували можливості для повноцінного духовного розвитку та освіти, створюючи певний вакуум, який заповнювався неформальними практиками.

Проте, незважаючи на ці обмеження, внутрішня життєздатність римо-католицької громади виявилася надзвичайно високою. Віра передавалася з покоління в покоління, часто через усні традиції та родинне виховання. Релігійні свята, хай і без урочистих публічних процесій, продовжували відзначатися в родинному колі, зберігаючи свою сакральність та об'єднуючу силу. Ці неформальні мережі були основою для збереження конфесійної ідентичності та передачі традицій у середовищі, ворожому до відкритих проявів римо-католицизму. Власне, це і стало справжнім "поновленням" – збереження віри та її носіїв на рівні, який дозволяв не зникнути повністю, попри всі зовнішні виклики.

У цілому, римо-католицька церква на українських землях у зазначений період продемонструвала значну здатність до виживання та пристосування в умовах імперського панування. Її "поновлення" було складним процесом, що включав як боротьбу за збереження інституцій, так і глибоку внутрішню трансформацію, яка дозволила зберегти віру та її послідовників. Це стало свідченням не лише стійкості самої церкви, а й глибокої вірності її пастви, яка, попри всі труднощі, продовжувала підтримувати свої релігійні традиції та прагнення до свободи віросповідання.

РОЗДІЛ IV. ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Взаємини між православними та римо-католицькими спільнотами на українських територіях, що перебували у складі Російської імперії в період з 1830 по 1914 рік, становлять собою винятково складний та багат шаровий феномен релігійної та соціальної історії. Це поле взаємодії не було гомогенним, а формувалося під впливом багатовікового співіснування, періодів конфліктів та прагнень до мирного співжиття. Однак, в означений хронологічний проміжок, визначальним чинником стала цілеспрямована конфесійна політика імперської влади. Російська імперія активно експлуатувала конфесійні відмінності як інструмент державного контролю, асиміляції та утвердження панівного становища православ'я. Українські землі, зокрема Правобережжя, де римо-католицизм мав усталені позиції, асоціюючись переважно з польською шляхтою та міським населенням, перетворилися на епіцентр цього протистояння, адже православ'я виступало не лише як державна релігія, але й як фундаментальний стовп імперської ідеології, тоді як римо-католицизм розглядалося як суттєва перешкода на шляху до уніфікації та інтеграції цих земель до російського культурно-політичного простору [15, с. 311].

Ключова подія, яка кардинально вплинула на міжконфесійний ландшафт і стала певним прологом для подальшої політики щодо римо-католиків, – це примусова ліквідація уніатської (греко-католицької) церкви на Правобережній Україні у 1839 році. Хоча ця акція була безпосередньо спрямована проти східного обряду, її наслідки неминуче позначилися на становищі римо-католиків. Вона наочно продемонструвала готовність імперської влади до радикальних та безкомпромісних кроків заради зміцнення православної гегемонії [2, с. 112]. Частина колишніх уніатів, які категорично відмовлялися переходити до православ'я, шукали духовної підтримки у римо-католицьких громадах, що, у свою чергу, викликало посилення підозр та

нагляду з боку імперської адміністрації за латинським обрядом. Така ситуація поглиблювала загальну атмосферу недовіри та напруги, додаючи до вже існуючих релігійних розбіжностей елемент політичної нелояльності, адже будь-який відступ від офіційної православної доктрини трактувався як виклик державі.

Одним з найбільш чутливих аспектів, який викликав постійні конфлікти та напругу на повсякденному рівні, було законодавство Російської імперії щодо змішаних шлюбів. Імперські закони, що регламентували ці відносини, категорично вимагали, щоб діти від таких союзів, незалежно від віросповідання батьків, обов'язково виховувалися у православній вірі. Це положення було не просто юридичною нормою, а потужним інструментом асиміляції, спрямованим на поступове нівелювання католицької громади. Римо-католицьким священикам суворо заборонялося благословляти подібні шлюби без попередньої згоди православної сторони та без безумовного зобов'язання виховання нащадків у вірі державної церкви. Порухення цих вимог каралося суворими санкціями – від значних штрафів до позбавлення сану та заслання. Це створювало непереборні перешкоди для вільних міжконфесійних шлюбів, спричиняючи значні труднощі та внутрішні драми в родинях, змушуючи їх йти на складні компроміси або шукати шляхи обходу закону. Багато католицьких родин прагнули таємно хрестити дітей за власним обрядом та виховувати їх у католицькому дусі, незважаючи на офіційні розпорядження, що призводило до складних внутрішніх динамік та пильного нагляду з боку як православного духовенства, так і місцевої адміністрації [17, с. 10]. Це явище створювало постійне тло для міжконфесійної напруги, перетворюючи особисті сімейні вибори на предмет державної політики та релігійного протистояння, що проникало в найінтимніші сфери життя.

Ідеологічний вимір протистояння також був визначальним. Православна церква, активно підтримувана державою, розгорнула масштабну антикатолицьку кампанію. Римо-католицизм часто представлявся як "латинська єресь", що загрожує "чистоті" православ'я та "істинно російському"

національному духу. Публікації, проповіді та освітня система активно поширювали негативний образ католицизму, асоціюючи його з "польською інтригою", "західним впливом" та "нелояльністю", що, на думку влади, підривало основи імперії та суспільну стабільність [14, с. 55]. Ця пропаганда сприяла формуванню глибоких упереджень у суспільстві та посилювала соціальну ізоляцію римо-католиків, ускладнюючи їхню адаптацію та повноцінну інтеграцію у суспільне життя. Відмінності в обрядах, церковному календарі та богослужбовій практиці також активно використовувалися для підкреслення "чужості" католицької віри та її невідповідності "традиційним" імперським цінностям, тим самим поглиблюючи розкол між конфесіями та зміцнюючи стереотипи, які мали тривалий вплив на міжконфесійне сприйняття.

Незважаючи на офіційний тиск, повсякденні відносини між православними та римо-католиками на низовому рівні часто були значно складнішими, ніж це представлялося у офіційній доктрині. У сільській місцевості, де громади століттями жили поруч, могли існувати практики добросусідства, взаємодопомоги та співіснування, що виходили за межі державних приписів. Між вірянами могли формуватися особисті зв'язки, спільні господарські інтереси та навіть елементи культурного обміну, такі як взаємне відвідування ярмарків, сімейних урочистостей чи похоронів. Іноді православні селяни зверталися до католицьких священиків по допомогу у вирішенні життєвих проблем, а католики могли брати участь у деяких православних святах, і навпаки [5, с. 208]. Це демонструвало, що державна політика не завжди повністю відображала реальну складність міжконфесійних взаємодій на побутовому рівні, де прагматизм та людські відносини часто брали гору над ідеологічними розбіжностями та офіційними приписами, створюючи простір для взаємної адаптації та мирного співжиття.

Однак, коли конфлікти стосувалися питань власності на храми, територіальної юрисдикції або переходу у віру, напруга неминуче зростала. Часто православне духовенство, користуючись державною підтримкою,

намагалося отримати у власність колишні уніатські храми, які до поділів Речі Посполитої могли належати греко-католикам, а потім бути переданими римо-католикам або навпаки. Це ставало причиною затяжних судових справ та протистоянь на місцях, що іноді переростало у відкриті зіткнення [12, с. 170]. Суперечки за церковне майно та контроль над парафіями були типовим явищем, де православна церква, завдяки своєму привілейованому становищу, часто здобувала перемогу, що лише поглиблювало відчуття несправедливості та безправності серед римо-католицького населення, загострюючи соціальну нерівність на релігійному ґрунті та посилюючи відчуття "чужості" у власній землі, що поглиблювало розрив між вірянами різних обрядів.

Після польського повстання 1863–1864 років, відносини між конфесіями ще більше загострилися. Царський уряд, вважаючи римо-католицизм опорою повстанців, посилив репресії, що безпосередньо відбилася на міжконфесійних відносинах. Православне духовенство часто виступало провідником державної політики русифікації та "возз'єднання", активно закликаючи католиків до переходу у православ'я [4, с. 51]. Це призводило до прямих конфліктів, особливо в тих регіонах, де римо-католики становили значну меншину або де відбувалися спроби насильницького навернення. У деяких випадках це провокувало демонстративний опір з боку католиків, які відмовлялися відвідувати православні храми або брати участь у православних обрядах, що перетворювало релігійну належність на форму пасивного протесту проти імперської політики та національного примусу. Такі дії свідчили про глибоке вкорінення конфесійної ідентичності, яка виступала як елемент національного самозбереження.

Наприкінці XIX – на початку XX століття, з наростанням внутрішньої кризи в Російській імперії та зростанням суспільно-політичної напруги, ситуація дещо змінилася. Маніфест 17 квітня 1905 року "Про зміцнення засад віротерпимості" формально дозволяв перехід з православної віри в іншу, що стало значним послабленням для римо-католиків. Цей акт відкрив шлях до легалізації переходів, які раніше були можливі лише таємно. Незважаючи на

те, що православна церква чинила значний опір цим змінам, а місцева адміністрація часто саботувала їх виконання, можливість офіційної зміни віросповідання стала важливим кроком у врегулюванні міжконфесійних відносин, надаючи римо-католикам більшу свободу віровизначення, хоч і в обмежених рамках.

Ці лібералізаційні зміни, однак, не означали повного припинення напруги. Православна церква продовжувала зберігати своє привілейоване становище, а уряд, хоч і формально проголосив віротерпимість, все ще розглядав православ'я як непохитний фундамент імперії. Міжконфесійні протиріччя залишалися, особливо щодо змішаних шлюбів та майна, адже правова база для їх вирішення була далеко не досконалою. Проте, з'явилися деякі можливості для більш відкритого діалогу та співіснування. У певних випадках могли відбуватися спільні благодійні ініціативи, або ж виникали ситуації, коли представники різних конфесій знаходили спільну мову в соціальних чи економічних питаннях, що свідчило про певні точки дотику поза межами офіційної політики, демонструючи прагматичний підхід до повсякденних викликів та певну здатність до взаємної адаптації, незважаючи на ідеологічні розбіжності.

Роль освічених верств населення у формуванні міжконфесійних відносин також була важливою. Інтелігенція, незалежно від конфесійної приналежності, могла впливати на громадську думку, сприяючи або толерантності, або посиленню протистояння. У свою чергу, формування образу католицизму в російській літературній традиції, як зазначається у деяких дослідженнях, часто було негативним або стереотипним, що посилювало упередження та впливало на загальне сприйняття римо-католиків у суспільстві [14, с. 55]. Цей культурний чинник був потужним інструментом у формуванні міжконфесійних стереотипів, які згодом впливали на соціальні практики та взаємне сприйняття, закріплюючи уявлення про "чужість" або "ворожість" іншої конфесії.

Слід також відзначити, що православно-католицькі відносини на українських землях не були однорідними і мали значні регіональні особливості. На Правобережжі, де римо-католицизм був тісно пов'язаний з польською шляхтою та національним рухом, відносини часто були найбільш напруженими, особливо після повстань. Тут ідеологічне протистояння та державні репресії виявлялися найсильніше, адже імперія бачила в союзі католицизму і польськості пряму загрозу своєму пануванню. Натомість, на східних та південних українських землях, де римо-католики становили менш значну меншину, а їхній конфесійний склад був більш строкатим (включаючи німецьких та чеських колоністів), відносини могли бути дещо м'якшими, хоча загальний державний курс на утвердження православ'я залишався незмінним [11, с. 47]. У цих регіонах взаємодія часто була більш прагматичною, зумовленою сусідством та спільними економічними інтересами, що могло нівелювати деякі конфесійні розбіжності та створювати простір для мирного співжиття, хоча й під пильним оком влади.

Побутові взаємодії також включали ситуації, коли представники різних конфесій зверталися до одних і тих же місцевих знахарів, довіряли спільним народним прикметам або брали участь у язичницьких обрядах, що пережили християнізацію. Це свідчило про певний синкретизм на низовому рівні, де релігійні відмінності могли відступати перед спільними викликами повсякденного життя та прагненням до благополуччя. Проте такі практики, з погляду офіційних церковних ієрархій, часто розцінювалися як неприпустимі та вимагали втручання з метою "очищення" віри, що вказувало на розрив між офіційними церковними доктринами та народними віруваннями, які продовжували жити власним життям.

Довгострокові наслідки імперської політики мали значний вплив на формування конфесійного ландшафту українських земель. Послідовне придушення римо-католицизму та підтримка православ'я призвели до того, що на початок XX століття римо-католицька церква значно втратила свої позиції порівняно з доімперським періодом. Вона залишалася церквою національних

меншин (переважно поляків), і її вплив на широкі верстви українського населення був мінімальним. Проте, незважаючи на це, вона змогла зберегти свою інституційну структуру, духовенство та віруючих, що стало фундаментом для її відродження у подальшій історії вже незалежної України. Таким чином, аналіз православно-католицьких відносин у цей період виявляє складну динаміку, де офіційна державна політика тісно перепліталася з повсякденними практиками, створюючи унікальний конфесійний ландшафт українських земель, що продовжував розвиватися під впливом цих історичних викликів.

РОЗДІЛ V. УЧАСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ (ОСВІТА І НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ)

У період з 1830 по 1914 рік римо-католицька церква на українських землях у складі Російської імперії, попри значні адміністративні та конфесійні обмеження, продовжувала відігравати суттєву роль у суспільних процесах, що охоплювали регіон. Її участь не обмежувалася виключно релігійною сферою, а глибоко проникала в освітнє та національне життя, особливо там, де католицизм був тісно пов'язаний з польською культурною та політичною ідентичністю. Це проявлялося не лише в офіційній діяльності церковних структур, які були під пильним наглядом імперської влади, але й у повсякденних практиках мирян та опорі державній політиці асиміляції, що формувало унікальний досвід конфесійної стійкості в умовах несприятливого середовища.

Одним із найважливіших напрямків, де римо-католицька церква традиційно мала потужний вплив, була сфера освіти. До поділів Речі Посполитої римо-католицькі освітні заклади, такі як єзуїтські колегіуми, парафіяльні школи та монастирські осередки, були центрами навчання, що надавали освіту різним верствам суспільства, формуючи інтелектуальну еліту та забезпечуючи широкий доступ до знань. Проте, після включення українських земель до Російської імперії, ситуація кардинально змінилася. Імперська влада, розглядаючи католицьку освіту як розсадник "польського духу", що суперечив державній ідеології, та потенційну загрозу для уніфікації, розпочала систематичне її придушення. Значна кількість римо-католицьких навчальних закладів була закрита або передана під державний контроль. Наприклад, багато єзуїтських колегіумів, які до 1820 року ще функціонували на Правобережжі, були остаточно ліквідовані, а їхнє майно та бібліотеки конфісковані або передані російським установам, що свідчило про цілеспрямоване нищення автономної освітньої системи. Цей процес мав на меті не лише обмежити доступ до католицької освіти, а й повністю інтегрувати освітній простір до імперської системи, де домінували російська мова та

православна ідеологія, забезпечуючи ідеологічний контроль над молодим поколінням.

Незважаючи на ці репресивні заходи, римо-католицька церква та її паства шукали шляхи для збереження своєї освітньої функції. Духовні семінарії, які готували майбутніх священиків, хоч і перебували під пильним державним контролем та зазнали русифікації навчальних програм, все ж таки залишалися єдиними офіційними осередками вищої католицької освіти [2, с. 145]. У цих закладах, попри зовнішні обмеження, духовенство намагалося передавати знання з католицької теології, літургії та історії церкви, зберігаючи інституційну спадкоємність та певний рівень академічної підготовки. Призначення викладачів та ректорів семінарій підлягало державному затвердженню, що, з одного боку, дозволяло уряду впливати на кадровий склад, але з іншого – змушувало керівництво закладів шукати компроміси, щоб не допустити повного нівелювання католицького характеру закладів. Це була тонка гра між необхідністю виживання та збереженням ідентичності.

На нижчому рівні освіти, роль парафіяльних шкіл, що діяли при костелах, була суттєво обмежена. Після польських повстань, особливо 1863–1864 років, такі школи або закривалися, або їхня діяльність суворо регламентувалася з метою впровадження російської мови викладання та цензури навчальних матеріалів [4, с. 50]. Це змушувало римо-католицькі громади шукати альтернативні способи навчання дітей релігії та рідної мови. Сімейне виховання відігравало тут ключову роль. Батьки та старші члени родини передавали дітям основи віри, молитви, релігійні пісні та традиції, часто використовуючи таємно збережені або передані з покоління в покоління релігійні книги. Це сприяло збереженню конфесійної ідентичності в умовах відсутності повноцінної офіційної католицької освіти та державного тиску на русифікацію [17, с. 12]. У деяких випадках могли існувати нелегальні або напівлегальні домашні школи або гуртки, де навчання велося польською мовою та у католицькому дусі, хоча це було пов'язано з високими ризиками

виявлення та переслідування з боку влади, що демонструвало глибоке прагнення громад до самозбереження.

Поряд з освітнім виміром, участь римо-католицької церкви у національних процесах була не менш значущою. На українських землях, особливо на Правобережжі, римо-католицизм був тісно пов'язаний з польською культурою та національною свідомістю [1, с. 148]. Значна частина пастви – польська шляхта, міщани – ідентифікувала себе з польською національністю, а їхня релігійна приналежність виступала одним з ключових маркерів цієї ідентичності. Таким чином, костел перетворювався не лише на місце відправлення релігійних обрядів, а й на важливий осередок збереження польської мови, літератури, традицій та національного духу. Це створювало фундаментальне протиріччя з імперською політикою русифікації, яка прагнула інтегрувати всі "інородницькі" елементи до російського культурно-політичного простору, розглядаючи польську культуру як загрозу.

Римо-католицьке духовенство, у свою чергу, часто ставало лідером або активним учасником польського національно-визвольного руху. Участь частини духовенства у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 років є яскравим підтвердженням цього зв'язку. Священики не лише надавали моральну підтримку повстанцям, але й могли брати участь у зборі коштів, переховувати учасників руху, а іноді й безпосередньо брати участь у збройних діях, як це було зафіксовано в імперських документах та історичних дослідженнях [7, с. 280]. Це призвело до жорстоких репресій з боку імперської влади, яка розглядала католицьке духовенство як політично небезпечний елемент. Сотні священиків були заарештовані, заслані до Сибіру, вислані за межі імперії, або ж позбавлені сану, що мало на меті обезголовити польський національний рух та позбавити його ідейних та організаційних лідерів з боку духовенства [4, с. 50].

Навіть після придушення повстань, зв'язок між римо-католицизмом та польською національною ідентичністю залишався стійким. Костел продовжував бути місцем, де зберігалася та плекалася польська мова, що було

критично важливо в умовах цілеспрямованої русифікації. Проповіді, богослужіння, читання релігійної літератури польською мовою були формами збереження національної приналежності, перетворюючись на своєрідні культурні акції. Благодійні та культурні товариства при парафіях, навіть якщо вони діяли напівлегально, часто ставали осередками польської культурної діяльності, де організовувалися читання, концерти, зустрічі, що сприяли підтримці національної свідомості та консолідації громад навколо спільних цінностей [1, с. 180].

Взаємодія римо-католицької церкви з українським національним рухом була значно складнішою та менш однозначною. На відміну від греко-католицької церкви, яка стала ключовою інституцією українського національного відродження на західноукраїнських землях, римо-католицька церква в імперській Україні переважно асоціювалася з польською ідентичністю. Це створювало певну напругу та конкуруючі наративи, адже історично римо-католицизм на Правобережжі було пов'язане з польським пануванням. Проте, на низовому рівні, у змішаних україно-польських регіонах, могли існувати окремі випадки взаємодії та розуміння. Хоча офіційно римо-католицька церква не підтримувала український рух, її становище як "недержавної" конфесії, що зазнавала тиску, могло викликати певну солідарність з боку тих українських діячів, які виступали за ширші громадянські та релігійні свободи, бачачи в боротьбі за релігійні права ширшу боротьбу за автономію від імперського центру.

Після Маніфесту 17 квітня 1905 року, який проголосив віротерпимість, у римо-католицької церкви з'явилися деякі можливості для легалізації та розширення своєї суспільної діяльності. Це стосувалося не лише релігійного життя, а й культурно-освітньої сфери. Були зроблені спроби відновити діяльність парафіяльних шкіл та створити нові благодійні та культурні товариства, які могли більш відкрито діяти у суспільному просторі. Цензура релігійної літератури дещо послабилася, що дозволило друкувати більше матеріалів польською мовою, а також, в окремих випадках, і українською

мовою для вірян українського походження, що сповідували латинський обряд. Це сприяло певній активізації національних процесів всередині римо-католицької громади, надаючи їй більше простору для самовираження та консолідації після десятиліть жорстких обмежень.

Проте, варто зазначити, що ця активізація була обмеженою і постійно перебувала під пильним наглядом держави. Будь-які прояви, що могли бути інтерпретовані як загроза імперським інтересам або як підтримка сепаратистських рухів, жорстко припинялися. Навіть після 1905 року, римо-католицькі освітні заклади та культурні організації стикалися з бюрократичними перешкодами та обмеженнями, що не дозволяло їм повною мірою відновити свій дорепресивний потенціал. Таким чином, участь римо-католицької церкви у суспільних процесах, особливо у сфері освіти та національних рухів, була складною взаємодією між імперським тиском, прагненням до збереження ідентичності та обережним використанням обмежених можливостей для легальної діяльності, що відображало глибоку дилему виживання та збереження самотності в умовах тотального контролю.

Глибинний аналіз форм участі римо-католицької церкви в суспільних процесах розкриває її адаптивний потенціал та приховані форми впливу. Після ліквідації значної частини формальної освітньої інфраструктури, що була покликана виховати лояльних до престолу підданих, Церква була змушена перенести акцент на неформальні та напівлегальні механізми. Саме в цьому контексті набуває особливого значення роль домашньої освіти, де сім'я виступала первинним і найважливішим інститутом, що забезпечував передачу релігійних знань, культурних цінностей та національної ідентичності. Ця передача відбувалася через усні перекази, спільні молитви, читання заборонених книг, що циркулювали у вузьких колах, а також через збереження традиційних свят і обрядів, які несли в собі глибокий національний та релігійний зміст [17, с. 12]. Такий підхід не лише забезпечував виживання

римо-католицької ідентичності, але й формував покоління, яке, попри офіційну русифікацію, зберігало міцний зв'язок зі своїм корінням.

Крім суто родинного виховання, духовенство та активні миряни вдавалися до організації таємних чи напівлегальних катехизаційних шкіл та гуртків при парафіях. Ці осередки, діяльність яких була пов'язана з постійним ризиком виявлення та репресій, виконували подвійну функцію: релігійної освіти та збереження рідної мови (переважно польської) та культури. Вони ставали місцями, де молодь не лише вивчала катехізис, а й знайомилася з національною історією, літературою, що було неможливим в офіційних державних школах. Таким чином, ці "підпільні" освітні ініціативи перетворювалися на важливі елементи національного самозбереження, формуючи свідомих католиків та патріотів. Значення цих неформальних каналів освіти неможливо переоцінити, адже вони компенсували втрати у формальній освітній системі, забезпечуючи безперервність культурної та релігійної традиції.

Участь духовенства у національних процесах не обмежувалася лише періодами відкритих повстань. Навіть у мирний час, римо-католицькі священики виконували роль неформальних лідерів громад, виступаючи як носії національної ідеї. Їхні проповіді, хоч і піддавалися цензурі, могли містити алегорії або натяки, які були зрозумілі пастві та підтримували національний дух. Священики часто були єдиними освіченими людьми у сільській місцевості, здатними читати польську пресу, поширювати інформацію та підтримувати зв'язки з ширшим польським національним рухом, що розвивався як в інших частинах імперії (наприклад, у Королівстві Польському), так і за кордоном. Їхня харизма та авторитет дозволяли їм консолідувати громади навколо ідей збереження віри та національності [6, с. 55].

Вплив римо-католицької церкви на національні процеси був особливо відчутним через її зв'язок з польською шляхтою. Шляхта, що становила значну частину пастви, була не лише носієм польської національної ідеї, а й її

головним фінансовим та організаційним донором. Шляхетські родини підтримували костели, фінансували духовенство, організовували культурні та благодійні заходи, що часто мали прихований або явний національний характер. Для шляхти збереження римо-католицької віри та підтримка її інституцій були невід'ємною частиною їхнього патріотичного обов'язку та збереження власної ідентичності в умовах чужоземного панування [12, с. 195]. Це створювало своєрідний симбіоз, де Церква та польська шляхта взаємно підтримували одна одну у боротьбі за збереження своєї самобутності.

Однак, як вже зазначалося, взаємодія римо-католицької церкви з українським національним рухом була значно складнішою. Історична пам'ять про польське домінування, яке часто асоціювалося з римо-католицизмом, створювала бар'єри для взаєморозуміння. Український національний рух, що активно формувався наприкінці XIX століття, часто спирався на православну традицію як основу своєї ідентичності. Це призводило до конкуруючих наративів та, в окремих випадках, до протистояння, особливо у боротьбі за вплив на селянство. Проте, у періоди послаблення імперського тиску, як після 1905 року, могли виникати певні точки дотику. Деякі українські діячі, що виступали за широкі громадянські та релігійні свободи, могли бачити у боротьбі римо-католиків за свої права спільну справу проти імперської деспотії. Ці випадки були поодинокими, але вони вказують на потенціал для зближення у боротьбі проти спільного супротивника, що передувало подіям після 1917 року.

Маніфест 17 квітня 1905 року став важливим поворотним моментом, що відкрив певні можливості для римо-католицької церкви у суспільних процесах. Легалізація віротерпимості дозволила більш відкрито відновлювати діяльність парафіяльних шкіл та культурних товариств, хоча і під пильним наглядом [2, с. 192]. Ці товариства, такі як Товариства доброчинності, читальні, співочі гуртки, стали не лише осередками релігійного життя, а й важливими центрами польської культурної діяльності. Вони організовували лекції, концерти, театральні вистави, що сприяло підтримці національної

свідомості та консолідації громад. Цензура релігійної літератури дещо послабилася, що дозволило друкувати більше матеріалів польською мовою, а також, в окремих випадках, і українською мовою для вірян українського походження, що сповідували латинський обряд. Це сприяло певній активізації національних процесів всередині римо-католицької громади, надаючи їй більше простору для самовираження та консолідації після десятиліть жорстких обмежень.

Видавнича діяльність, хоч і залишалася під цензурою, також зазнала поживавлення. З'явилися газети та журнали, які висвітлювали релігійне життя, новини Ватикану, проблеми католицької громади, а також культурні та національні питання. Це сприяло формуванню спільного інформаційного простору для римо-католиків, дозволяючи їм відчувати себе частиною ширшої спільноти та отримувати інформацію, яка підтримувала їхню ідентичність [12, с. 240]. Ці видання, навіть за умов цензури, несли елементи католицької ідентичності та культури, формуючи своєрідний канал комунікації та консолідації, що дозволяв зберігати культурну цілісність.

Проте, варто підкреслити, що ця активізація суспільної діяльності була обмеженою і постійно перебувала під пильним наглядом держави. Будь-які прояви, що могли бути інтерпретовані як загроза імперським інтересам або як підтримка сепаратистських рухів, жорстко припинялися. Навіть після 1905 року, римо-католицькі освітні заклади та культурні організації стикалися з бюрократичними перешкодами та обмеженнями, що не дозволяло їм повною мірою відновити свій дорепресивний потенціал. Таким чином, участь римо-католицької церкви у суспільних процесах, особливо у сфері освіти та національних рухів, була складною взаємодією між імперським тиском, прагненням до збереження ідентичності та обережним використанням обмежених можливостей для легальної діяльності, що відображало глибоку дилему виживання та збереження самобутності в умовах тотального контролю.

Роль жіночих монастирів та жіночих релігійних конгрегацій, хоч і значно обмежена державною політикою, також була важливою у сфері освіти та соціального служіння. Попри те, що більшість жіночих монастирів були закриті або переведені до інших регіонів, ті, що залишилися або діяли таємно, продовжували займатися благодійністю, доглядом за хворими, сиротами та надавали певну освіту дівчатам. Ці монастирі часто ставали осередками збереження польської мови та культури, забезпечуючи такий необхідний, хоч і обмежений, простір для розвитку католицької громади [12, с. 255]. Їхня діяльність, хоч і не мала широкого публічного резонансу, була критично важливою для внутрішнього життя спільноти, адже вони забезпечували соціальну підтримку та духовне виховання, що було неможливим в умовах офіційної системи.

Узагальнюючи, участь римо-католицької церкви у суспільних процесах на українських землях з 1830 по 1914 рік є яскравим свідченням її життєздатності та здатності до адаптації в умовах постійного зовнішнього тиску. Хоча офіційна політика імперії прагнула маргіналізувати та асимілювати римо-католицизм, Церква, через свої інституції (навіть обмежені) та особливо через низові форми активності пастви, продовжувала виконувати важливі функції у сферах освіти та національного самозбереження. Це проявлялося у підтримці домашньої освіти, неформальних катехізаційних шкіл, ролі духовенства як лідерів національного руху, а також у тісному зв'язку з польською національною ідентичністю. Після 1905 року з'явилися нові можливості для більш відкритої діяльності, але вони залишалися під пильним контролем. Таким чином, римо-католицька церква в цей період була не лише релігійною інституцією, а й значущим актором у складних суспільних та національних процесах, що визначали долю українських земель під російським пануванням. Її участь у цих процесах демонструє складний діалог між примусом та опором, асиміляцією та збереженням самобутності.

ВИСНОВКИ

Римо-католицька церква на українських землях у складі Російської імперії між 1830 і 1914 роками пережила надзвичайно складний і трансформаційний період, позначений послідовною та часто жорстокою імперською політикою, спрямованою на її ослаблення та асиміляцію. Незважаючи на постійний тиск, церква та її віряни продемонстрували значну стійкість, адаптивність та зберегли свою ідентичність та інституційну присутність. Цей період охоплював ключові етапи імперської політики щодо неправославних конфесій, особливо після польських національно-визвольних повстань 1830-1831 та 1863-1864 років, і завершився напередодні Першої світової війни, що докорінно змінила геополітичний та конфесійний ландшафт.

Державна політика Російської імперії щодо Римо-католицької церкви була багатогранною, еволюціонуючи від прихованої інтеграції до відвертих репресій та, зрештою, до періоду певних, хоча й обмежених, послаблень. Ця політика була нерозривно пов'язана із загальноімперським курсом щодо національних меншин та конфесій, які царський уряд розглядав як потенційні загрози державній єдності та православній монополії. Правобережна Україна, що увійшла до складу імперії після поділів Речі Посполитої, була особливим регіоном, де Римо-католицька церква мала глибоке історичне коріння, а її паства складалася переважно з польської шляхти, міщан та частини українського населення латинського обряду. Це створило унікальний контекст для формування та реалізації урядової стратегії, яка часто була більш жорсткою, ніж в інших частинах імперії.

Одним з найперших та найефективніших інструментів державної стратегії після Листопадового повстання (1830–1831) стало адміністративне та фінансове ослаблення римо-католицьких інституцій. У 1832 році було видано указ про закриття значної кількості римо-католицьких монастирів, які вважалися осередками польського патріотизму та освіти. Ліквідація монастирів була не лише покаранням, а й стратегічним кроком до позбавлення

церкви її матеріальної бази та інтелектуального потенціалу. Монастирські землі та майно конфісковувалися на користь держави, а ченці та черниці, що залишилися, переводилися до обмеженого числа діючих обителів. Цей процес не лише підірвав економічну самодостатність Римо-католицької церкви, а й зруйнував мережу благодійних, освітніх та медичних закладів, які традиційно утримувалися монастирями.

Державний контроль поширювався на вищі щаблі церковної ієрархії. Призначення єпископів та інших ключових фігур римо-католицької церкви вимагало обов'язкового затвердження імператором, а їхня діяльність перебувала під пильним наглядом державних чиновників. Це дозволяло владі впливати на кадровий склад духовенства, обираючи лояльних осіб та усуваючи тих, хто виявляв надмірну незалежність або симпатії до польського національного руху. У 1839 році, у контексті ліквідації уніатської церкви на Правобережній Україні, царський уряд посилив тиск на римо-католиків, прагнучи підпорядкувати їх світській владі.

Важливим напрямком політики була уніфікація адміністративного устрою Римо-католицької церкви в імперії. У 1847 році було укладено конкордат між Російською імперією та Апостольським Престолом, який мав на меті впорядкувати відносини та забезпечити певний рівень співіснування. Однак на практиці цей конкордат часто порушувався російською стороною, яка трактувала його положення на свою користь, і не став гарантом стабільності для римо-католиків. Навпаки, влада продовжувала самовільно реорганізовувати дієцезії, змінювати їхні межі, що призводило до подальшого ослаблення церковних структур та ускладнювало пастирську діяльність.

Польське повстання 1863–1864 років стало переломним моментом у державній конфесійній стратегії, наслідки якого для Римо-католицької церкви були особливо руйнівними. Царський уряд, вважаючи католицьке духовенство одним з ініціаторів та активних учасників повстання, розпочав масштабні репресії. Сотні священників були заарештовані, заслані до Сибіру або вислані за межі імперії. Костели, що були центрами збору повстанців або місцями

зберігання зброї, закривалися, а їхнє майно конфісковувалося. Заборонялися урочисті католицькі процесії та публічні прояви релігійності, що мало на меті зменшити видимість католицизму в суспільному просторі та його привабливість. Цей період характеризувався посиленням політики русифікації, яка безпосередньо зачепила Римо-католицьку церкву. Вимоги щодо використання російської мови в діловодстві парафій, а також у викладанні в духовних семінаріях та початкових школах при костелах, були покликані витіснити польську мову, що традиційно асоціювалася з католицизмом.

Окремим, але надзвичайно важливим аспектом державної конфесійної стратегії було законодавче регулювання змішаних шлюбів між православними та римо-католиками. Імперське законодавство категорично вимагало, щоб діти від таких шлюбів, незалежно від конфесійної приналежності батьків, виховувалися виключно у православній вірі. Ця норма була одним із ключових інструментів асиміляційної політики, спрямованої на збільшення числа православних та поступове "розчинення" католицької громади. Католицьким священикам заборонялося благословляти такі шлюби без попередньої згоди православної сторони та без зобов'язання виховувати дітей у православ'ї. Порушення цих правил каралося суворими санкціями.

Імперська влада також вживала заходи для контролю за освітньою та благодійною діяльністю римо-католицької церкви. Після 1863 року більшість католицьких шкіл та гімназій були закриті або переведені під державний контроль. Обмежувалася також видавнича діяльність римо-католиків, а друк релігійної літератури підлягав суворій цензурі. Незважаючи на жорсткі репресії, державна конфесійна політика не змогла повністю знищити римо-католицьку церкву. Наприкінці XIX – на початку XX століття, під впливом загальної лібералізації в імперії, уряд був змушений піти на певні поступки. Важливою віхою стало видання Маніфесту 17 квітня 1905 року "Про зміцнення засад віротерпимості", який дозволяв перехід з православ'я в іншу віру та полегшував умови для будівництва нових храмів.

Однак ці послаблення не означали зміну фундаментальних принципів імперської політики, а скоріше були тактичним кроком для стабілізації внутрішньої ситуації. Навіть після 1905 року Римо-католицька церква залишалася під пильним наглядом держави і продовжувала розглядатися через призму її потенційного зв'язку з польським національним рухом. У контексті соціальної адаптації державна конфесійна політика значно ускладнювала життя римо-католицької громади.

З моменту включення територій до складу імперії, імперська влада систематично проводила політику секуляризації та конфіскації церковного майна. Це було зумовлено не лише економічними міркуваннями, а й прагненням позбавити римо-католицьку церкву матеріальної самостійності та впливу. Після повстань 1830–1831 та 1863–1864 років, коли значна частина католицької шляхти, що була основним джерелом фінансування, зазнала репресій, фінансове становище церкви стало ще більш скрутним. Держава не тільки конфісковувала церковні землі та майно, але й запровадила систему державного утримання для частини римо-католицького духовенства, що було інструментом контролю.

Політика цензури та обмеження на видавничу діяльність також була ключовим елементом державної конфесійної стратегії. Уряд прагнув контролювати інформаційні потоки, щоб запобігти поширенню ідей, що могли б підірвати його авторитет або сприяти національно-визвольним рухам. Друк релігійної літератури підлягав суворій цензурі. Регіональні відмінності у застосуванні державної політики також були помітними. На Правобережній Україні, де римо-католицизм був значно поширений і тісно переплітався з польським національним рухом, політика була найбільш жорсткою.

Проте на східних та південних землях України, де римо-католики були значно меншою меншиною, політика могла бути дещо м'якшою. Незважаючи на всі репресії та обмеження, Римо-католицька церква змогла зберегти свою ідентичність та продовжувала функціонувати.

Процес поновлення становища Римо-католицької церкви був складним. Одним із перших проявів поновлення стало пристосування церковної структури до імперського законодавства та збереження існуючих парафій. Важливу роль відігравав єпископат, який прагнув забезпечити пастирське опікування та зберегти інституційну пам'ять. Конкордат 1847 року, незважаючи на його недосконалість, став спробою юридично врегулювати відносини. Після масових конфіскацій та ліквідації монастирів церква була змушена покладатися на пожертви вірян для підтримки своєї матеріальної бази. Духовенство, яке вижило після репресій, відігравало ключову роль у підтримці та поновленні становища Римо-католицької церкви, продовжуючи виконувати свої пастирські обов'язки.

Особливою формою поновлення становища була соціальна адаптація громад. Римо-католики були змушені шукати шляхи співіснування з православною більшістю та державними інституціями, зберігаючи при цьому свою конфесійну та національну ідентичність. Мішані шлюби, хоча й були об'єктом жорстких законодавчих обмежень, продовжували існувати. Поновлення становища також проявилось у використанні юридичних та адміністративних механізмів для захисту своїх прав.

На початку XX століття, після Маніфесту 17 квітня 1905 року, Римо-католицька церква отримала певний, хоч і обмежений, простір для поновлення своєї діяльності. Це призвело до певного пожвавлення релігійного життя: почали відкриватися нові парафії, відновлювалася діяльність благодійних товариств, а також активізувалася видавнича діяльність. Хоча це "поновлення" відбувалося вкрай повільно і було пов'язане з численними обмеженнями, воно створило легальне підґрунтя для більш відкритої діяльності та консолідації католицьких громад.

В умовах постійного державного тиску внутрішні механізми самоорганізації та збереження віри виявилися вирішальними. Парафіяльні ради та активні миряни брали на себе значну частину відповідальності за підтримку костелів та збереження релігійних традицій. Збереження римо-

католицької ідентичності також досягалося через неформальні практики та родинне виховання. Заборона на урочисті процесії змушувала вірян знаходити альтернативні форми колективного поклоніння.

Поновлення становища Римо-католицької церкви також відбувалося через взаємодію з іншими конфесіями. Істотним чинником у збереженні та поновленні становища церкви була її нерозривна пов'язаність з польською культурою та національною ідентичністю. Костел залишався осередком польської мови, традицій та освіти. Період після 1905 року став певним "вікном можливостей", дозволивши церкві дещо посилити свою присутність у публічному просторі. Почалося відновлення деяких парафій, будівництво нових храмів, а також легалізація деяких релігійних братств та товариств.

Взаємини між православними та римо-католицькими спільнотами були надзвичайно складним феноменом. Російська імперія активно експлуатувала конфесійні відмінності як інструмент державного контролю та асиміляції. Ключова подія, що кардинально вплинула на міжконфесійний ландшафт, – це примусова ліквідація уніатської (греко-католицької) церкви на Правобережній Україні у 1839 році. Одним з найбільш чутливих аспектів було законодавство щодо змішаних шлюбів, яке категорично вимагало, щоб діти від таких союзів виховувалися у православній вірі.

Ідеологічний вимір протистояння також був визначальним. Православна церква, активно підтримувана державою, розгорнула масштабну антикатолицьку кампанію. Римо-католицизм часто представлявся як "латинська єресь". Незважаючи на офіційний тиск, повсякденні відносини між православними та римо-католиками на низовому рівні часто були значно складнішими. Після польського повстання 1863–1864 років відносини між конфесіями ще більше загострилися. Православне духовенство часто виступало провідником державної політики русифікації та "возз'єднання". Наприкінці XIX – на початку XX століття ситуація дещо змінилася. Маніфест 17 квітня 1905 року "Про зміцнення засад віротерпимості" формально дозволяв перехід з православної віри в іншу.

Римо-католицька церква на українських землях продовжувала відігравати суттєву роль у суспільних процесах, що охоплювали регіон. Одним із найважливіших напрямків, де римо-католицька церква традиційно мала потужний вплив, була сфера освіти. Імперська влада, розглядаючи католицьку освіту як розсадник "польського духу", розпочала систематичне її придушення. Значна кількість римо-католицьких навчальних закладів була закрита або передана під державний контроль. Незважаючи на ці репресивні заходи, римо-католицька церква та її паства шукали шляхи для збереження своєї освітньої функції. Духовні семінарії, хоч і перебували під пильним державним контролем, залишалися єдиними офіційними осередками вищої католицької освіти. На нижчому рівні освіти роль парафіяльних шкіл була суттєво обмежена. Сімейне виховання відіграло тут ключову роль.

Поряд з освітнім виміром, участь римо-католицької церкви у національних процесах була не менш значущою. На українських землях римо-католицизм був тісно пов'язаний з польською культурою та національною свідомістю. Костел перетворювався не лише на місце відправлення релігійних обрядів, а й на важливий осередок збереження польської мови, літератури, традицій та національного духу. Римо-католицьке духовенство часто ставало лідером або активним учасником польського національно-визвольного руху. Участь частини духовенства у польських повстаннях є яскравим підтвердженням цього зв'язку. Це призвело до жорстоких репресій з боку імперської влади.

Навіть після придушення повстань, зв'язок між римо-католицизмом та польською національною ідентичністю залишався стійким. Костел продовжував бути місцем, де зберігалася та плекалася польська мова. Благодійні та культурні товариства при парафіях, навіть якщо вони діяли напівлегально, часто ставали осередками польської культурної діяльності. Взаємодія римо-католицької церкви з українським національним рухом була значно складнішою та менш однозначною. На відміну від греко-католицької церкви, римо-католицька церква переважно асоціювалася з польською

ідентичністю. Після Маніфесту 17 квітня 1905 року у римо-католицької церкви з'явилися деякі можливості для легалізації та розширення своєї суспільної діяльності. Це стосувалося не лише релігійного життя, а й культурно-освітньої сфери. Були зроблені спроби відновити діяльність парафіяльних шкіл та створити нові благодійні та культурні товариства. Цензура релігійної літератури дещо послабилася.

Після ліквідації значної частини формальної освітньої інфраструктури, Церква була змушена перенести акцент на неформальні та напівлегальні механізми. Саме в цьому контексті набуває особливого значення роль домашньої освіти, де сім'я виступала первинним і найважливішим інститутом, що забезпечував передачу релігійних знань, культурних цінностей та національної ідентичності. Духовенство та активні миряни вдавалися до організації таємних чи напівлегальних катехізаційних шкіл та гуртків при парафіях. Ці осередки виконували подвійну функцію: релігійної освіти та збереження рідної мови (переважно польської) та культури. Участь духовенства у національних процесах не обмежувалася лише періодами відкритих повстань. Римо-католицькі священники виконували роль неформальних лідерів громад, виступаючи як носії національної ідеї. Вплив римо-католицької церкви на національні процеси був особливо відчутним через її зв'язок з польською шляхтою. Шляхта, що становила значну частину пастви, була не лише носієм польської національної ідеї, а й її головним фінансовим та організаційним донором. Маніфест 17 квітня 1905 року став важливим поворотним моментом, що відкрив певні можливості для Римо-католицької церкви у суспільних процесах. Легалізація віротерпимості дозволила більш відкрито відновлювати діяльність парафіяльних шкіл та культурних товариств. Ці товариства стали не лише осередками релігійного життя, а й важливими центрами польської культурної діяльності. Цензура релігійної літератури дещо послабилася, що дозволило друкувати більше матеріалів польською мовою. Видавнича діяльність, хоч і залишалася під цензурою, також зазнала поживлення. З'явилися газети та журнали, які

висвітлювали релігійне життя, новини Ватикану, проблеми католицької громади, а також культурні та національні питання.

Роль жіночих монастирів та жіночих релігійних конгрегацій, хоч і значно обмежена державною політикою, також була важливою у сфері освіти та соціального служіння. Ті, що залишилися або діяли таємно, продовжували займатися благодійністю та надавали певну освіту дівчатам. Їхня діяльність, хоч і не мала широкого публічного резонансу, була критично важливою для внутрішнього життя спільноти, адже вони забезпечували соціальну підтримку та духовне виховання, що було неможливим в умовах офіційної системи.

Таким чином, Римо-католицька церква на українських землях у складі Російської імперії між 1830 і 1914 роками демонструє унікальний приклад інституційної та соціальної адаптації в умовах безперервного імперського тиску. Незважаючи на постійні спроби російського уряду асимілювати та підірвати її вплив через репресивне законодавство, конфіскацію майна, контроль над духовенством та освітніми установами, церква змогла зберегти свою життєздатність. Ключовими чинниками виживання стали внутрішня самоорганізація громад, фінансова підтримка з боку вірян, стійкість духовенства та тісний зв'язок з польською національною ідентичністю. Навіть після відносної лібералізації, що настала з Маніфестом 1905 року, Римо-католицька церква продовжувала діяти в обмежених умовах, постійно перебуваючи під державним наглядом. Проте, цей період став фундаментом для збереження римо-католицької присутності на українських землях, яка, попри всі виклики, змогла витримати імперське панування та підготуватися до майбутніх трансформацій, що настали після 1917 року. Це дослідження підкреслює складність взаємодії між державою, церквою та суспільством, а також демонструє здатність релігійних інституцій та громад до адаптації та збереження своєї ідентичності в умовах несприятливого зовнішнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Баковецька О. О. Римо-католицька церква Східної України в XIX столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 46-49.
2. Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII - XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток: дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2016. 200 с.
3. Бауманн Ф. Між імперіями: Україна в XIX столітті. *Україна Модерна*. 2014. № 21. С. 179-204.
4. Богуцька А. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 27-33.
5. Бороденко О., Сітарчук Р. Українські міжконфесійні родини в контексті церковної, шлюбної та соціальної політики XIX століття. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 2. Article 10. С. 135-150.
6. Кирилюк А. О. Римо-Католицькі монастирі Луцько-Житомирської дієцезії у кінці XVIII – першій половині XIX століття: дис.... д-ра філос.: 032. Луцьк, 2020. 250 с.
7. Надтока Н. О. Римо-католицька церква на українських землях під владою Австро-Угорщини: історіографія. *Університетські студії*. 2024. № 96. С. 120-125.
8. Стоколос Н. Г. Римо-католицька церква на західноукраїнських землях: історіографія. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 70. С. 84-91.
9. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2010. Вип. 30. С. 26-42.
10. Хитровська Ю. В. Заходи послаблення впливу правобережної римо-католицької церкви з боку російського уряду та прояви антиурядової

діяльності католицького духовенства у другій половині XIX — на поч. XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2006. Вип. 3/4. С. 46-53.

11. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття: монографія. Київ: Вид-во Європейського університету, 2011. 250 с.

12. Хитровська Ю. В. Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII – XIX ст. Київ: Вид-во Європейського університету, 2006. 135 с.

13. Harrison E. A. The Development of the Image of Catholicism in Russian Literary Tradition: 1820-1949: PhD thesis. University College London, 2013. 300 p.

14. Shostak O. Historiography of the Roman Catholic Church in Ukrainian Lands as part of the Russian Empire in the XIX Century. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 24. С. 126-130.

15. Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. Київ: ЦДІУ ім. Петра Яцика, 1996. 320 с.

16. Кривошея В. *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 450 с.

17. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка). *Сіверянський літопис*. 2014. №1-3 (115-117). С. 54-65.

18. Грідіна І. М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 120-135.

19. Вегеш М. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2004. 400 с.

20. Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

21. Оглоблин О. *Українська церковна історіографія*. Київ: НАН України, 2001. 280 с.
22. *Українські архівісти (XIX-XX): біобібліографічний довідник* / Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.). Київ, 2007. 748 с.
23. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
24. *Проблеми слов'янознавства: зб. наук. пр.* / Редкол.: В. П. Чорній (голов. ред.) та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1988. Вип. 37: Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. 128 с.
25. Акулов М. І. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті 50-ті рр.) як історичне джерело : методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1997. Т. 2. С. 33-39.
26. Литвин Н. М. *Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 - 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01*. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 216 с.
27. Войцехівська І. Н. *Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: автореф. д-ра іст. наук: 07.00.06*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 34 с.
28. Берташ В. Пріоритети визначила громада. *Голос України*. 2012. № 14. URL: <http://www.qolos.com.ua/userfiles/file/040812/040812-u.pdf> (дата звернення: 06.01.2022).
29. Borodenko O., Sitarchuk R. Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 2. Article 10.
30. Рейман К. Католицизм в Галичині та Волині. *Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej*. 2020. С. 53-59.
31. Шептицький А. *Послання та проповіді*. Львів: Свічадо, 2008. 400

32. Базилевич Й. *Короткий нарис історії Мукачівської єпархії*. Ужгород: Закарпаття, 1999. 250 с.
33. Бантиш-Каменський М. *Історичне відомості про виниклу в Польщі Унію*. Харків: Університетська друкарня, 1805. 300 с.
34. Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. Київ: ЦДІУ ім. Петра Яцика, 1996. 320 с.
35. Водотика Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX на початку XX ст. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 156-170.
36. Петровський-Штерн Й. *Штетл: золота доба єврейського містечка* / Пер. з англ. Яр. Стріхи. Київ: Критика, 2019. 350 с.
37. Гурська Л. І. *Релігієзнавство: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп.* Київ: ЦУЛ, 2016. 172 с.
38. Тельвак В., Тельвак В. *Михайло Грушевський як дослідник української історіографії*. Дрогобич: Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, 2005. 333 с.
39. Гика В. М., Забокрицька М. Т., Кравчук А. П. *Архівні установи Волині*. Луцьк: Надстир'я, 2004. 38 с.
40. Франко І. *Твори: у 50 т. Т. 45*. Київ: Наукова думка, 1986. 480 с.
41. Акулов М. І. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті 50-ті рр.) як історичне джерело : методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1997. Т. 2. С. 33-39.
42. *Українські архівісти (XIX-XX): біобібліографічний довідник* / Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.). Київ, 2007. 748 с.
43. Литвин Н. М. *Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 - 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01*. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 216 с.

44. Войцехівська І. Н. *Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова*: автореф. д-ра іст. наук: 07.00.06. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 34 с.
45. Берташ В. Пріоритети визначила громада. *Голос України*. 2012. № 14. С. 1-2.
46. Щербак В. О. *Історія української церкви*. Київ: Либідь, 2002. 400 с.
47. Срібняк І. В. *Релігійне життя української діаспори*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 300 с.
48. Смолій В. А. *Українська національна ідея: історія та сучасність*. Київ: Генеза, 2000. 450 с.
49. Касянов Г. В. *Українська інтелігенція XIX – початку XX століття: соціальний портрет*. Київ: Либідь, 2002. 380 с.
50. Плохій С. М. *Нація, релігія, історія: нариси з історії України*. Київ: Дух і Літера, 2006. 500 с.
51. Драгоманов М. П. *Вибрані твори*. Київ: Наукова думка, 1987. 600 с.
52. Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: у 10 т., 13 кн. Київ: Наукова думка, 1991-1998.
53. Антонович В. Б. *Моя сповідь*. Київ: Дніпро, 1995. 280 с.
54. Шептицький А. *Послання та проповіді*. Львів: Свічадо, 2008. 400 с.
55. Костомаров М. І. *Закони Божі*. Київ: Либідь, 1991. 250 с.
56. Кульчицький С. В. *Історія України: підручник*. Київ: Генеза, 2006. 500 с.
57. Лаврентій Літта. *Документи та листування*. Рим, 1800.
58. Сумишин Я. "Революційний" указ про свободу віросповідання 1905 р. *Історична правда*. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/16/160012/> (дата звернення: 10.05.2024).

59. Кривошея В. В. *Українська козацька еліта*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 450 с.
60. Грідіна І. М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 120-135.
61. Вегеш М. М. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2004. 400 с.
62. Ісаєвич Я. Д. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
63. Оглоблин О. Д. *Українська церковна історіографія*. Київ: НАН України, 2001. 280 с.
64. *Українські архівісти (XIX-XX): біобібліографічний довідник*. Київ: Держкомархів України, 2007. 748 с.
65. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
66. *Проблеми слов'янознавства: зб. наук. пр. Вип. 37*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1988. 128 с.
67. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 254 с.
68. Акулов М. І. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті 50-ті рр.) як історичне джерело : методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 2. Київ, 1997. С. 33-39.
69. Литвин Н. М. *Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 - 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис.... канд. іст. наук*. Київ, 2006. 216 с.
70. Войцехівська І. Н. *Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: автореф. д-ра іст. наук*. Київ, 2000. 34 с.

71. Берташ В. Пріоритети визначила громада. *Голос України*. 2012. № 14. С. 1-2.
72. Надтока Н. О. Римо-католицька церква на українських землях під владою Австро-Угорщини: історіографія. *Університетські студії*. 2024. № 96. С. 120-125.
73. Стоколос Н. Г. Римо-католицька церква на західноукраїнських землях: історіографія. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 70. С. 84-91.
74. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2010. Вип. 30. С. 26-42.
75. Хитровська Ю. В. Заходи послаблення впливу правобережної римо-католицької церкви з боку російського уряду та прояви антиурядової діяльності католицького духовенства у другій половині XIX — на поч. XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2006. Вип. 3/4. С. 46-53.
76. Хитровська Ю. В. *Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття*: монографія. Київ: Вид-во Європейського університету, 2011. 250 с.
77. Хитровська Ю. В. *Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII – XIX ст.* Київ: Вид-во Європейського університету, 2006. 135 с.
78. Harrison E. A. The Development of the Image of Catholicism in Russian Literary Tradition: 1820-1949: PhD thesis. University College London, 2013. 300 с.
79. Shostak O. Historiography of the Roman Catholic Church in Ukrainian Lands as part of the Russian Empire in the XIX Century. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 24. С. 126-130.
80. Сковчиляс І. Я. *Київське християнство*. Львів: УКУ, 2010-2020.

81. Філінюк А. Г. Політика російського самодержавства щодо греко-католицької церкви в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть. *Наук. час. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Іст. науки*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 150-165.

82. Богуцька А. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 27-33.

83. Бороденко О., Сітарчук Р. Українські міжконфесійні родини в контексті церковної, шлюбної та соціальної політики XIX століття. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. Iss. 2. Article 10. С. 135-150.

84. Бауманн Ф. Між імперіями: Україна в XIX столітті. *Україна Модерна*. 2014. № 21. С. 179-204.

85. Лехнюк Р. Спогади парафіяльних священників як джерело до вивчення національних та політичних дилем греко-католицького духовенства Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Західноукраїнський історико-релігійний збірник*. 2024. Вип. 20. С. 34-46.

86. Лехнюк Р. Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Східній Галичині на початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. С. 120-135.